

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆԻ
(ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ) ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ (1908-1912)

ԵՂԻԿ ՃԷՐԷՃԵԱՆ
jerejianyeghia@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Յեղասպանության ընթացքին, հայ քաղաքական միտքի առաւել ուշագրաւ գոհերու շարքին է Մեծն Մուրատը (Համբարձում Պոյաճեան, ծն. Հաճըն, 1867ին, կախաղան հանուած 1915ին, Կեսարիա):

Համիտեան բռնակարգին դէմ հայ ժողովուրդի մղած ազգային ազատագրական պայքարի փայլուն դէմքերէն Մեծն Մուրատ, յեղափոխական պայքարի յորձանուտին կը միանայ 1886ին. Պոլսոյ Բժշկական Համալսարանի երկրորդ տարուան ուսանող՝ ան կ'անդամակցի Պոլսոյ մէջ գործող Հայոց Յեղափոխական Ընկերութեան¹: 1890ին, կը միանայ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ կը դառնայ անոր Պոլսոյ կազմակերպութեան կարեւոր դերակատարներէն մին²: 15 Յուլիս 1890ին, իր ընկերոջ՝ Յարութիւն Ջահանկիլեանի հետ կը գլխաւորէ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած հակասութեանական, համաժողովրդային առաջին՝ Գում Գափուի յայտնի ցոյցը: Փախստական կ'անցնի արտասահման (Ժնեւ, Աթենք): 1892ին կը վերադառնայ Երկիր եւ կը ղեկավարէ Մասնոյ Ա. Ապստամբութիւնը: 1894 Օգոստոսին կը ձերբակալուի ու աւելի քան մէկ տարի Մուշի եւ Պիթլիսի բանտերուն մէջ չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ կը դատապարտուի ցկեանս բանտարկութեան: Կ'աքսորուի Ափրիկեան Թրիփոլի (ներկայիս Լիպիոյ տարածք): 1906 Մայիսին, ընկերներուն օգնութեամբ կը յաջողի փախուստ տալ աքսորէն³ եւ հասնիլ Փարիզ: Մինչ այդ, ՄԴՀԿ Ե. Համագումարը (Սեպտ. 1905), զինք ընտրած էր կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ: Սա միակ դէպքն է, երբ աքսորի մէջ գտնուող հայդուկապետ մը կ'ընտրուի կուսակցութեան գերագոյն մարմնի անդամ: Նոյն տարին՝ 1906ին, Մուրատ եւ Կեդր. Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Սապահգիլեան, ՄԴՀԿի կողմէ բանակցութիւններ կը վարեն Իթթիհատ Վէ Թերաքքը Կուսակցութեան ղեկավարներուն հետ՝

վերջիններու նախաձեռնութեամբ⁴: Այդ բանակցութիւնները արդիւնքի չեն հասնիր եւ հնչակեան-երիտօրօք վիհը աւելի կը խորանայ՝ առաւելաբար օսմանականութեան (ottomanism) գաղափարախօսութեան շուրջ յառաջ եկած չկամբջուող տարակարծութեան պատճառով⁵: Սակայն այդ հանդիպումներուն ընթացքին, Մուրատ եւ ընկերները առիթ կ'ունենան մօտէն ծանօթանալու Իթթիհատի գաղափարական ըմբռնումներուն: 1906 Հոկտեմբերին, Մուրատ կ'առաջարկէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու համագումար կայացնել: Հակառակ որ Մուրատի այս հեռանկարային առաջարկը չ'իրականանար, սակայն հասարակական քննարկման առիթ կը դառնայ⁶ արժանանալով մտաւորական թէ ժողովրդային լայն խաւերու ջերմ արձագանգին: Նոյն տարին, Մուրատ կը կատարէ շրջապտոյտներ Եգիպտոսի, ԱՄՆի եւ Քանատայի հայաշատ քաղաքները, ուր կ'արժանանայ համազգային աննախընթաց ընդունելութեան⁷: Իր այցելած քաղաքներուն մէջ, ան կ'ունենայ հրապարակային ելոյթներ, ուր շեշտը կը դնէ միասնականութեան, համագործակցութեան եւ հասարակաց թշնամիին դէմ ուժերու մէկտեղման վրայ⁸: 24 Յուլիս 1908ի օսմանեան սահմանադրութեան հոչակումէն անմիջապէս յետոյ, Օգոստոս 15ին Մուրատ կը վերադառնայ Պոլիս ուր նոյնպէս կ'ընդունուի ջերմօրէն⁹:

1908էն 1912, Մուրատ մաս կը կազմէ օսմանեան խորհրդարանին: Կ'ընտրուի Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովի անդամ (15 Հոկտեմբերին, Գում Գափու թաղամասէն) ու մաս կը կազմէ անոր շարք մը յանձնախումբերուն: 1913էն ան կարեւոր դերակատարություն կ'ունենայ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի «Ապահովական Խորհուրդ»ին մէջ¹⁰: Ասիկա, պատրիարքին անձնական վերահսկողութեան տակ գործող մարմին մըն էր, որ առանց աղմուկի պէտք է հետապնդէր հայկական նահանգներու բարեկարգութեան ծրագիրը: 1914 Սեպտեմբերին, Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին տեղի ունեցած հնչակեաններու ձերբակալութիւններուն¹¹, կը ձերբակալուի նաեւ Մուրատ, սակայն ազատ կ'արձակուի: 1915ին, հայ մտաւորականներու եւ քաղաքական գործիչներու շարքին վերստին կը ձերբակալուի ան: Կեսարիոյ բանտին մէջ կ'ենթարկուի անասելի տանջանքներու եւ նոյն տարին կախաղան կը բարձրացուի:

Այս ուսումնասիրության նպատակն է, հանգամանօրէն քննել Մուրատի երեսփոխանական գործունէութիւնը՝ որ ցարդ հայ պատմագրութեան կողմէ ուսումնասիրուած չէ¹²: Ոչ մէկ պատմագիրքի մէջ մեկնաբանուած է Մուրատի երեսփոխանական գործունէութիւնը: Միայն նշուած է անոր երեսփոխան ըլլալը¹³:

1908ի ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ըստ օսմանեան սահմանադրութեան, Կայսրութեան պետական վարչամեքենային կարելոր բաղկացուցիչներէն պիտի ըլլար երկպալատ խորհրդարանը, որ լուծարուած էր սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ի հրամանագրով 14 Փետրուար 1878ին: Այդ օրէն աւելի քան 30 տարի ետք, ընդդիմադիր ուժերու ճնշումով, Ապտիլ Համիտ կ'արտօսէ Օսմանեան Գ. երեսփոխանական ժողովի ընտրութիւններու կայացումը:

Ընտրութիւնները պէտք է տեղի ունենային ըստ 1877ի ընտրական օրէնքին, որուն վրայ կառավարութիւնը 1908 Մեպտեմբերին կատարած էր շարք մը փոփոխութիւններ: Բարեփոխուած օրէնքին համաձայն, քուէարկութեան կրնային մասնակցիլ 25 տարիքը բոլորած եւ պետութեան հարկ վճարող տղամարդիկ: Երեսփոխան կրնային ընտրուիլ 30 տարիքը ամբողջացուցած տղամարդիկ: Ընտրութիւնները տեղի կ'ունենային երկու հանգրուանով: Առաջին հանգրուանին, ընտրելու իրաւունք ունեցող տղամարդիկ կ'ընտրէին Բ. կարգի ընտրողները (*մունթախասպի սանաի*): Երկրորդ հանգրուանին, Բ. կարգի ընտրողները, իրենց հերթին կ'ընտրէին երեսփոխանը (*մեպուս*): Բ. կարգի ընտրողներուն կողմէ երեսփոխաններու ընտրութիւնները միաժամանակ չէին տեղի ունենար: Նոյնիսկ խորհրդարանի բացումէն, Ա. խօսնակի եւ յանձնախումբերու ընտրութիւններէն յետոյ, կային շրջաններ, ուր Բ. կարգի ընտրողները տակաւին երեսփոխան ընտրած չէին:

Ըստ ընտրաշրջաններու, 250-750 հոգի հաշուող ընտրախումբ մը իրաւունք ունէր ունենալու մէկ Բ. կարգի ընտրող. իսկ 50.000 հոգի հաշուող ընտրախումբ մը՝ մէկ երեսփոխան:

Օսմանեան խորհրդարանը կազմուած էր երկու պալատներէ՝ երեսփոխանական ժողով (*մեճլիսի մեպուսան*) եւ ծերակոյտ (*մեճլիսի այան*): Ծերակոյտի անդամները կը նշանակէր սուլթանը:

Ի տարբերություն 1877ի ընտրություններուն, 1908ին հրապարակ եկած էին կուսակցություններ, որոնք պետք է պայքարէին երեսփոխանական արժաններուն համար: Սակայն, սահմանադրութեան հոչակումէն հազիւ երեք ամիս անցած, համաօսմանեան տարողութեամբ ընտրութեան մը պատրաստ կուսակցություններ չկային տակաւին: Համեմատաբար, ընտրութեան պատրաստ միակ քաղաքական ուժը Իթթիհատ Վէ թերաքքըն էր, որ գլխաւոր քաղաքներէն դուրս, առաւելաբար ծանօթ էր իբրեւ սահմանադրութիւնը բերած հեղինակութիւն մը, քան՝ կազմակերպուած, իր յստակ ծրագիրը ունեցող քաղաքական կուսակցութիւն մը: Իթթիհատին ընդդիմադիր միակ կուսակցութիւնը՝ Օսմանլի Ահրար Ֆիրքասին (Օսմանեան Ազատական Կուսակցութիւն), որ յարաբերաբար Իթթիհատէն աւելի ձախ էր, հրապարակ եկած էր Սեպտեմբերին՝ ընտրական թէժ պայքարէն հազիւ ամիս մը առաջ եւ Իթթիհատին համար ընտրական լուրջ մրցակից չէր հանդիսանար: Ուստի, ընտրություններուն ղեկը կը գտնուէր Իթթիհատին ձեռքը:

Քանի որ սահմանադրութենէն առաջ հայ ազգային կեանքի կազմակերպման գլխաւոր դերակատարը Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնն էր, նոյն հետեւողութեամբ, արեւմտահայութեան ընտրական աշխատանքները կազմակերպելու դերը եւս իր վրայ կը վերցնէ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը, իր հովանաւորութեան տակ գործող Ազգային Ընդհանուր, Քաղաքական եւ Խառն Ժողովներուն միջոցով: Այս ժողովներուն տիրական ներկայութիւն էր Կեդրոն Խմբակցութիւնը, որ կը ներկայացնէր Պոլսոյ ունեւոր դասակարգն ու մտաւորականութեան զգալի մէկ մասը: Այս խմբակցութեան մաս կը կազմէին նորակազմ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցություններուն ազգային երեսփոխանները: Կեդրոն Խմբակցութիւնը իր հայեացքներով պահպանողական էր եւ ընդհանրապէս կը պաշտպանէր պատրիարքին տեսակէտերը: Ընտրություններուն կը նախապատրաստուին ՄԴ Հնչակեան, ՀՅ Դաշնակցութիւն կուսակցությունները, որոնք հայաշատ քաղաքներուն եւ գաւառներուն մէջ ունէին իրենց մասնաճիւղերն ու հետեւորդները¹⁴:

Առաջին պահէն, հայ բոլոր հոսանքներուն համար լուրջ մտահոգութիւն էր հայ երեսփոխաններուն վերապահուած աթոռներուն թիւը՝ նորակազմ խորհրդարանին մէջ: Լուրջ հարց էր նաեւ հայ խորհրդարանականներուն ինքնութիւնը՝ պատկանելիութիւնը եւ հաւատարմութիւնը: Այս մտահոգութիւնները անտեղի չէին: Իրականութիւնը այն էր, որ ընտրաշրջաններուն բաժանումները դիտումնաւոր կերպով կատարուած էին ի վնաս քրիստոնէաներուն. *«Օրինակի համար գիւղ մը կամ տարածաշրջան մը որ բաղկացած էր հինգ հարիւր քրիստոնէայ ընտրողներէ (թիւ մը որ բաւարար է Բ. կարգի մէկ ընտրող տալու համար), կը բաժանուէր երեք կամ չորս շրջաններու եւ ապա այդ շրջանները կը միացուէին իսլամ գիւղերուն կամ ընտրաշրջաններուն»*¹⁵: Իսկ հայութիւնը կ'ապրէր ցրուած, եւ ոչ մէկ ընտրական տեղամասի մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէր. ուստի Բ. կարգի ընտրողներու կողմէ, հայ թեկնածուի մը ընտրութիւնը մեծապէս կախեալ էր ոչ-հայ Բ. կարգի ընտրողներու կամքէն՝ որ իր հերթին, ընդհանուր առմամբ ենթակայ էր Իթթիհատի թելադրանքին:

Ընտրութիւններուն ընդառաջ, Իթթիհատ պաշտօնապէս կը դիմէ հայոց պատրիարքարան եւ կը խնդրէ որ իրեն տրուի հայ ընտրելիներուն ցուցակը, որպէսզի իր Բ. կարգի ընտրողներուն միջոցով ապահովէ անոնց ընտրութիւնը: Իթթիհատ կ'ուզէր, որ հայ թեկնածուներ հասնին խորհրդարան՝ իր լայնախոհութիւնը ցոյց տալու համար: Միւս կողմէ սակայն, ան կը փորձէր սահմանափակել հայ երեսփոխաններուն թիւը՝ որպէսզի այդ թիւին համեմատ քիչ երեւէր հայ ազգաբնակչութեան քանակը: Իթթիհատ կ'աշխատէր նաեւ ապահովել քաղաքականօրէն իրեն կողմնակից հայ երեսփոխաններ՝ ապագայի գլխացաւանքները նուազագոյնի իջեցնելու համար:

Հայ կուսակցութիւնները շրջանցող Իթթիհատ-Պատրիարքարան յարաբերութեան այս ձեւէն դժգոհ կը մնայ ՀՅԴն, որ Իթթիհատը կը նկատէր իր դաշնակիցը եւ կ'ակնկալէր որ ան այդ դերը վստահէր իրեն՝ բան մը որ բնականաբար պիտի բարձրացնէր կուսակցութեան քաղաքական վարկը: Յարաբերութեան այս ձեւէն դժգոհ կը մնան նաեւ հնչակեանները. սակայն անոնք զայն կը սեպեն *«քաղաքական մի բարերախտ*

սխալ»¹⁶, որուն շնորհիւ չեն ստիպուիլ խնդրարկուի վիճակով բանակցութեան նստելու իրենց հին հակառակորդին հետ:

Սեպտեմբեր 9ին, պատրիարքական տեղապահ Եղիշէ Արք. Դուրեան, խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ Մուրատը, Գրիգոր Զօհրապը, Ռուբէն Զարդարեանը եւ շարք մը հասարակական գործիչներ ու անոնց հետ կը քննարկէ հայ երեսփոխաններու թիւին եւ թեկնածուներուն ունենալիք յատկանիշերուն առնչուած հարցեր¹⁷: Սեպտեմբեր 25ին, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը, փակ քուէարկութեամբ կ'ընտրէ մարմին մը, որուն պարտականութիւն կը տրուի մշակել հայ երեսփոխաններու գործունէութեան ծրագիրը, ինչպէս նաեւ պատրաստել երեսփոխանութեան թեկնածուներուն ներկայացուելիք անհրաժեշտ պայմանագիր մը: Զօհրապի, Յարութիւն Շահրիկեանի, Մինաս Զերագի եւ ուրիշներու կողքին, Մուրատ կ'ընտրուի այդ մարմնին անդամ¹⁸: Պատրիարքարանի շրջագիծէն ներս, Մուրատի ատենապետութեամբ կը կազմուի նաեւ «Օսմանեան Ընտրական Պայքարի Յանձնաժողով»ը, որուն պարտականութիւնն էր հանդիպումներ ունենալ Բ. կարգի հայ ընտրողներուն հետ եւ անոնց փոխանցել հայ թէ այլազգի այն թեկնածուներուն անունները, որոնց շուրջ համաձայնութիւն գոյացած էր Պատրիարքարանին եւ Իթթիհատին միջեւ՝ Բ. կարգի հայ ընտրողներուն քուէները այդ անուններուն վրայ կեդրոնացնելու համար¹⁹:

Այս շրջանին Մուրատ կ'անդամակցի նաեւ համաօսմանեան Ազգի Նուիրեալներու Միութեան, «որը կազմուած է նախկին ռեժիմի օրով բանտարկուած, աքսորուած եւ հալածուած զանազան յեղափոխական տարրերից»²⁰, ինչպէս նաեւ «Փառլամենտական Ընտրութեանց Համար Պայքար Մղող» մարմնին՝ «կազմուած ինտելիգէնտ եւ կարող անձնաւորութիւններից»²¹:

Այս հանգրուանին, Հնչակեան Կուսակցութիւնը կ'առաջադրէ Մուրատի թեկնածութիւնը Գոզանէն՝ Ատանայի Նահանգ: Մուրատի թեկնածութիւնը, հայ բոլոր հոսանքներուն կողմէ կ'ընդունուի առանց առարկութեան եւ ընտրապայքարը կ'ընթանայ հեզասահ. բան մը՝ որ այլոց պարագային չի կրկնուիր:

Ատանայի մէջ ընտրապայքարը կը սկսի ամենաշուտը²²: Այս առիթով Մանգումէի Ատանայի թղթակիցը կը գրէ. «Ատանայի

նահանգին կողմէ ընտրուելիք եւ Հաճընէն ընտրուող Օսմ. երեսփոխանը պիտի ըլլայ մեր սիրելի հայրենակիցը Համբարձում էֆ. Պոյաճեանը: Հաճընէն քուէները տրուած են արդէն ամբողջապէս միաձայնութեամբ յարմարագոյն քանտիտա Պոյաճեան էֆ.-ին: Ինչպէս ծանօթ է Համբարձում էֆ. Պոյաճեանը Հաճընցի է, եւ Հաճընցիք պաշտելու չափ կը սիրեն իրենց հայրենակիցը»²³: Բ. կարգի ընտրողներու Ատանայի ընտրական նիստը եւս կը գումարուի ամէնէն առաջ՝ ընդհանուր համախոհութեան մթնոլորտի մը մէջ: Երեսփոխան կ'ընտրուի Մուրատ: Այս մասին *Բիզանդիոն* կը գրէ. «Հաճընի մէջ Երիտասարդ Թուրք մը Թրքաց կողմէ ընտրելի ներկայացուած էր, բայց Տ. Ներսէս Ծ. Վ. Դանիէլեան եւ Հայ երեսելիներ իրենց ազդեցութիւնը բանեցուցեր են Թուրքերուն մօտ՝ Հաճընցի ազատական Հայուն ընտրութեամբ բոլոր գաւառին պատիւ բերելու պէտքն յիշեցնելով, եւ Թուրքերն հաւաներ են, այնպէս որ Մուրատ ընտրուեր է թէ՛ Հայերուն թէ՛ Թուրքերուն սիրալիր միաբանութեամբը»²⁴: Այս միախոհ եւ կեդրոնացեալ աշխատանքին շնորհիւ, Մուրատի երեսփոխան ընտրութիւնը *Բիզանդիոն* որպէս վերնագիր կը ծանուցէ՝ «Առաջին Հայ Երեսփոխան Օսմ. Խորհրդարանին Մէջ»²⁵:

Ընտրութիւններուն որպէս արդիւնք երեսփոխան կ'ընտրուին Գարեգին Փաստրմաճեան–Արմէն Գարօ (Երզրում, ՀՅԴ), Վարդգէս Սերէնկիւլեան (Երզրում, ՀՅԴ), Վահան Փափազեան–Կոմս (Վան, ՀՅԴ), Գեղամ Տէր Կարապետեան (Մուշ, ՀՅԴ), Յակոբ Պապիկեան (Թեքիրտաղ, Իթթիհատ), Պետրոս Հալաճեան (Պոլիս, Իթթիհատ), Յարութիւն Պոշկեզէնեան (Հալէպ, Իթթիհատ), Ստեփան Սպարթալեան (Իզմիր, անկուսակցական), Նազարէթ Տաղաւարեան (Սեբաստիա, անկուսակցական), Համբարձում Պոյաճեան–Մեծն Մուրատ (Ատանա, ՄԴՀԿ), Գրիգոր Զօհրապ (Պոլիս, Աիրար):

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄ

Երեսփոխանական ժողովի բացման օրը, 1908 Դեկտեմբեր 5ին, Կետիկ Փաշայի հնչակեան կեդրոնատեղիի շրջափակին մէջ տեղի կ'ունենայ ժողովրդային հաւաք. պատշգամին վրայ կ'երեւին «հնչակեան երեսփոխաններ պ.պ. ՄՈՒՐԱՏ եւ ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ»²⁶: Ժողովուրդը ցնձագին ծափերով ընդունեց համբաւաւոր

գործիչները, որով յետոյ բազմութեամբ թափօրը դիմեց դէպի Նուրի Օսմանիէ»²⁷:

Բոլոր երեսփոխանները խորհրդարան կ'առաջնորդուին շքեղ երթերով. ի վերջոյ, խորհրդարանին բացումը կը խորհրդանշէր նախկին ատելի վարչակարգին ւաւարտը, ուստի պետք է կատարուէր տօնական մթնոլորտի մէջ:

Համաժողովրդային ամենատարբեր երթերով դէպի խորհրդարան գացող թուրք եւ այլազգի երեսփոխաններէն շատերուն «աշխատանքային» առօրեային մասին Կոմս կը վկայէ. «Նիստերու ատենն ալ անոնցմէ [երեսփոխաններէն - Ե.Ճ.] շատերը չէին շեղեր իրենց տնային սովորութիւններէն. կը բարձրանային բազկաթոռներու վրայ եւ ծունկերը տակերնին ծալած, մուճակնին աթոռին տակ մերկ ոտքերուն մատերու հետ կը խաղային եւ 'թեզպեհ' կը քաշէին, առանց նեղուելու: Քուէարկութեան ատեն կը նայէին իրենց վստահելի կամ Իթթիհատի խօսկան երեսփոխանի մատերուն ու կը պոռային 'կապուլ' (ընդունելի)»²⁸: Տարբեր չէ նաեւ Սապահգիլեանի կարծիքը, որ Օսմանեան Խորհրդարանը կը նմանցնէ «մի տեսակ արեւելեան սրճարան»ի, ու կ'եզրակացնէ. «բարլամենտի ծաղրանկար... Օտտոմանեան բարլամենտն է այդ»²⁹: Սապահգիլեան կ'արտայայտէ նաեւ խորունկ մտատանջութիւն մը, գրելով. «Սա այն օրէնդիր ժողովն էր, որ պատմութեան, ժամանակի, յառաջադիմութեան ժանիքներից պիտի ազատէր անխուսափելի անկումի դատապարտուած մի պետութիւն: Այդ մարդիկը մեր հոգին, ուղեղը, իմացականութիւնը, երեւակայութեան թոփշքը, սրտի բաբախումն անգամ սահմանների մէջ պիտի դնէին. սրանք էին որ մեզ պիտի թելադրէին ինչ անել, ինչ ոչ: Կոյր բախտի հեզնութիւն.- Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ոահվիրայ՝ հայը եւ հելլէնը թուրան-թաթարներից կեանքի համար օրէնքներ պիտի ստանային, եւ պատմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը դա ոճիր չպիտի համարէր...»³⁰:

ՅԵՏԱՇՐՁԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1908 Հոկտեմբեր 5-6ին, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը դիմագրաւէ արտաքին լուրջ խնդիրներ:

Երկու օրերու ընթացքին՝ Պուլկարիա կը յայտարարէ իր ամբողջական անկախութիւնը Օսմանեան Կայսրութենէն, Աւստրո-Հունգարիան իրեն կցուած կը յայտարարէ Պոսնիա-Շերցեկովինան, իսկ Կրետէ Կղզին ինքզինք կը կցէ Յունաստանին: Օսմանեան բանակները ո՛չ մէկ հակազդեցութեան կը դիմեն: շարիաթականները (իսլամական կրօնքի սկզբունքներով երկիրը ղեկավարելու կողմնակիցներ), լայնածիր տարածքներու կորուստին եւ իշխանութեան անգործնական կեցուածքին մեղքը կը բարդեն Իթթիհատին ու անոր բերած սահմանադրութեան ուսերուն:

Ներքին ճակատի վրայ, կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, իր ձեռք բերած խորհրդարանական մեծամասնութեան շնորհիւ, Իթթիհատ կը յաջողի Միտհաթեան Սահմանադրութեան 119 յօդուածներէն 21ին մէջ փոփոխութիւններ կատարել³¹, բոլորն ալ ի շահ իր քաղաքական նպատակներուն: Այս փոփոխութիւններուն շնորհիւ, խորհրդարանը իրաւունք կ'ունենայ Իթթիհատի համակրութիւնը չվայելող վարչապետ Քամիլ փաշայի կառավարութենէն յետս կոչել վստահութեան քուէն: Նոր վարչապետ կը նշանակուի Իթթիհատի համակրութիւնը վայելող Հուսէյն Հիլմին: Այս քայլը ընդդիմութեան կողմէ կը նկատուի Իթթիհատի մենատիրութեան ամրապնդում: Ընդդիմութիւնը, որ հիմնականին մէջ կազմուած էր շարիաթականներէն եւ ազատականներէն, կը դիմէ զանգուածային ցոյցերու: Ստեղծուած լարուած մթնոլորտին մէջ, Ապրիլ 6ին, Ղալաթիոյ կամուրջին վրայ կը սպաննուի ընդդիմադիր *Սերպէստ* թերթի խմբագիր Հասան Ֆեհմին: Մթնոլորտը աւելի կը շիկանայ: Յաջորդ օր, խորհրդարանի նիստին Սուրատ եւ Զօհրապ հարց կը բարձրացնեն թէ ինչպէ՞ս ոճրագործը կը յաջողի փախուստ տալ, երբ Ղալաթիոյ կամուրջին երկու ծայրերուն մնայուն պահակակէտեր կային: Սա, իշխանութիւններուն հասցէին ուղղուած յստակ ամբաստանութիւն էր: Այս առիթով կը կարդացուի երեսփոխաններ Սուրատի, Զօհրապի, Իսմայիլ Հաքքըրի, Միւֆիթի, Տոքթ. Ռիզա Նուրիի, Քասըմ Զէյնի եւ Քոզմիթիի կողմէ ստորագրուած, խօսքի ազատութիւնը պաշտպանող ու կառավարութիւնը դատապարտող բողոքագիր մը, ուր կ'ըսուի. *«Երէկ գիշեր արձակուած այդ գնդակները ոչ թէ 'Սերպէստ'ի խմբագրապետին դէմ նետուեցան, այլ մամուլին ամբողջութեան*

դէմ, խիղճի եւ գաղափարի ազատութեան դէմ, միով բանիւ ամբողջ Օսմանեան ազգին դէմ արձակուեցան»³²:

Ապրիլ 13ին ցոյցերը կը դառնան լայնածիր եւ կը վերածուին ըմբոստութեան (այդ պատճառով, օրացուցային հին տոմարով անոնք կը կոչուին նաեւ՝ Մարտ 31ի դէպքեր): Կատողած ամբոխը, *սոֆթաներու*³³ եւ ապստամբ զինուորներու առաջնորդութեամբ կը քալէ դէպի խորհրդարան: Ճամփուն վրայ ան կը քանդէ ամէն բան, որ կը խորհրդանշէր սահմանադրութիւնն ու Իթթիհատը: Կը սպաննուին Արդարադատութեան նախարար Նազըմ փաշան, երկու երեսփոխաններ, Իթթիհատի անդամ զինուորականներ եւ գործիչներ: Ամբոխը կը խոնուի խորհրդարանի շէնքին մէջ: Փոքրամասնութիւն կազմող երեսփոխաններով, Ա. խօսնակ կը յայտարարուի Մուստաֆա էֆենտի: Ժողովը կ'որոշէ վերադառնալ *շարիաթի* օրէնքներուն: Հուսէյն Հիւմի կը հրաժարի եւ սուլթանին կողմէ նոր վարչապետ կը նշանակուի Թեւֆիկ փաշա:

Սահմանադրական կարգերը կորսնցնելու եւ համիտեան բռնակարգերուն վերադառնալու իրական վտանգ կը յառաջանայ:

Իթթիհատ իր հակահարուածը կը կազմակերպէ իր միջնաբերդ Սալոնիկէն: Ապրիլ 15ին, Մակեդոնական Երրորդ Բանակի հրամանատար Մահմուտ Շեքթթ փաշայի հրամանատարութեամբ կը կազմուի Շարժուն Բանակ (*հարաքաթ օրտուսու*), որ կը կոչուի նաեւ Ազատարար Բանակ: Մահմանադրական կարգերը պաշտպանելու կողմնակից երեսփոխանները եւ ծերակուտականները կը հաւաքուին Սան Ստեֆանօ քաղաքը ու «Ազգային Ընդհանուր Ժողով» անունին տակ գահընկէց կը հռչակեն սուլթան Համիտը եւ կ'օրինականացնեն Ազատարար Բանակին յետագայ գործունէութիւնը: Մուրատ կը գտնուի այդ երեսփոխաններու շարքին³⁴:

Հայութիւնը թիկունք կը կանգնի սահմանադրական ուժերուն եւ որոշ տեղեր անոնց կողքին գործնապէս կը մասնակցի կռիւներուն: ՄԴՀԿի եւ ՀՅԴի կողմէ կազմակերպուած կամաւորական խումբերը Ազատարար Բանակին կողքին կը կռուին Մաքրիքեօյ³⁵, Բերա³⁶, Կետիկ Փաշա, Գում Գափու եւ Սամաթիա թաղամասերուն³⁷, Սկիւտարի³⁸ եւ մայրաքաղաքի այլ արուարձաններուն³⁹ մէջ: Յիշարժան կ'ըլլայ հայ կամաւորներուն մասնակցութիւնը Ոսկեղջիւրի Հովիտէն Տատաւլայի բարձունքներու գրաւման մարտերուն⁴⁰: Հայ կամաւորներէն

կ'իյնան նահատակներ⁴¹: Ֆերիտիյեի մեջ դաշնակցական եւ հնչակեան կամաւորուհիներու կողմէ կը կազմակերպուի դաշտային հիւանդանոց⁴²: Հայութիւնը Ազատարար Բանակին համար կը կատարէ նուիրահաւաք⁴³: Պոլիսէն դուրս, հայեր, Ազատարար Բանակին զինեալ օգնութիւն ցոյց կու տան նաեւ Ռոտոսթօ⁴⁴, Ատափագար⁴⁵, Նիկոմիդիոյ շրջաններ⁴⁶, եւ այլուր: Ազատարար Բանակը, առանց մեծ դժուարութեան կը գրաւէ Պոլիսը: Խորհրդարանը կը վերակսի իր բնականոն աշխատանքները: Վարչապետ կը վերանշանակուի Հուսէյն Հիլմին:

Մինչեւ այդ սակայն, Պոլիս կը հասնին Ատանայի մեջ տեղի ունեցող հակահայ ջարդերու լուրերը: Անմիջապէս, հայ կրօնական երեք համայնքներէն կազմուած 18 հոգիւնոց պատուիրակութիւն մը կը շտապէ վարչապետ Թեֆիկ փաշային մօտ: Վարչապետը նախ կը փորձէ չհանդիպիլ պատուիրակութեան հետ, պատճառաբանելով իր բազմազբաղ ըլլալը: Պատուիրակութիւնը տեղի չի տար եւ կը յայտնէ թէ պատրաստ է սպասել վարչապետը թէկուզ մինչեւ յաջորդ առաւօտ: Ստիպուած, Թեֆիկ փաշա կ'ընդունի պատուիրակութիւնը ներկայացնող խումբ մը: Այդ պահուն խորհրդարանէն վարչապետարան կը հասնին երեսփոխաններ Մուրատ, Վարդգէս եւ Տաղաւարեան «*իրենց հետ բերելով Ատանայի եւ Հալէպի (այն նահանգները ուր ջարդերը ստացած էին մեծ տարողութիւն - Ե.Ճ.) թուրք եւ արաբ երեսփոխանները*»⁴⁷: Վարչապետը կը յայտնէ, որ «*կ'առավարութիւնը գիշեր ցերեկ այս գործով կը պարսպի*»⁴⁸ եւ արդէն բանակային զօրքեր, տարբեր վայրերէ հասած են շրջան, դէպքերուն առաջքն առնելու համար:

Երբ Մուրատ սահմանադրութիւնը պաշտպանող երեսփոխաններուն հետ կը գտնուէր Ման Ստեֆանօ, հոն կ'այցելէ *Բիւզանդիոն* օրաթերթի խմբագիր Բիւզանդ Քեչեան, թերթին թարմ լուրեր հասցնելու նպատակով: Մուրատ եւ Տաղաւարեան զինք կը ծանօթացնեն խորհրդարանի Ա. խօսնակ Ռիզայի հետ: Հանդիպման ընթացքին, երեք հայերը Ռիզային կը բողոքեն Ատանայի մեջ տեղի ունեցող ջարդերուն մասին եւ կ'առաջարկեն անոր, կապ պահել զօրավար Շելքէթ փաշային հետ ու խնդրել որ ջարդերը դադարեցնելու համար «*ազդու հեռագիր մը*» դրկուի Ատանայի նահանգապետին եւ Գոզանի գաւառապետին,

«որովհետեւ հիմա երկրին մէջ միակ գործօն իշխանութիւնը Ազատութեան Բանակն է»⁴⁹: Մուրատ, Տաղաւարեան եւ Քեչեան անձամբ կը խմբագրեն պահանջագիր մը ու զայն կը յանձնեն Ռիզային, որովհետեւ անկէ կ'իմանան թէ ինք շուտով պիտի հանդիպի Շեքերի հետ:

Այդ օրերուն, Մուրատ, իր ծննդավայրն ու ընտրաշրջանը եղող Ատանայի Նահանգէն կը ստանայ ջարդերը նկարագրող բազմաթիւ հեռագիրեր: Անոնցմէ մէկուն մէջ Սահակ կաթողիկոս կը գրէ. «Վիլայէթին շատ տեղեր արեան եւ կրակի մէջ կորան: Սահ շուրջը չմնացին ազարակ, արտ, գոյք: Մեր քաղաքը պաշարուած էր: Կառավարութեան եւ մեր տեղացի իսլամ հայրենակիցներու ջանքով աւազակներն երէկ մասամբ ցրուեցան: Մեր ժողովուրդն առ ահի վանքին մէջ պատսպարուած է: Կայսերական կառավարութենէն թախանձեցէք բաւական ուժ փութացնել, ապա թէ ոչ՝ վտանգի տակ ենք»⁵⁰: Այս հեռագիրէն երկու ժամ ետք, Մուրատ կը ստանայ Սիսի գաւառապետ Ֆեհմի պէյի սա հեռագիրը. «Միս ապահով է: Մանրամասնութիւնք Ապրիլ 7 թուով հեռագրուած են Տախիլիյէին (Ներքին Գործոց Նախարարութեան - Ե.Ճ.)»⁵¹: Հաճրնի առաջնորդ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, իր հեռագիրին մէջ կը նկարագրէ Ատանայի, Սիսի, Կարս-Պազարի եւ Բուսնուի մէջ տեղի ունեցող հակահայ վայրագութիւնները⁵², իսկ Քըրքը-Խանի կոտորածէն մազապուրծ Եպրուհի Քեհիայեան «մերկ, բոկոտն, սրտաճմլիկ վիճակաւ» կը հասնի Յիսուսեանց Եկեղեցի ու կը խնդրէ որ իր աղերսագիրը Մուրատի ձեռքով հասնի խորհրդարանի նախագահին⁵³:

Իրօք, Ազատարար Բանակին Պոլիսը գրաւած օրը կայացած խորհրդարանի նիստին, Մուրատ կը կարդայ Ատանայէն եւ Սիսէն ստացած իր հեռագիրերը, որոնց հիման վրայ կ'որոշուի «յանուն Օսմ. խորհրդարանին պատուէր մը դրկել Անատոլի կուսակալներուն, ջարդերուն վերջ տրուելու համար»⁵⁴: Իր ելոյթին աւարտին Մուրատ կը յայտարարէ. «Բռնապետութեան օրերուն լեռներու մէջ կրուեցանք, մի թէ սահմանադրութեան այս շրջանին հարկադրուած պիտի լինենք լեռ բարձրանալ...»⁵⁵: Ժողովականները քրթմնջոցներով եւ դժգոհութեան արտայայտութիւններով կ'ընդունին Մուրատի այս խօսքերը:

Խորհրդարանի յաջորդ նիստին (Մայիս 2), կը կարդացուի Ատանայի նահանգապետ Ճեւիտ պէյի զեկուցագիրը: Ան ամբողջ

մեղքը կը բարդէ հայ ֆետայիներու ուսերուն եւ կը չքմեղանայ որ հնարաւոր չեղաւ դէպքերուն առաջքն առնել, որովհետեւ բաւարար զօրք չկար: Կը կարդացուի երեսփոխաններ Մուրատի, Վարդգէսի, Տաղաւարեանի, Պապիկեանի, Տէր Կարապետեանի, Ալի Ճենանի, Արիֆ Իսմէթի եւ Իհսանի կողմէ համատեղ ներկայացուած պահանջագիրը, ուր դէպքերու նկարագրութենէն ետք կը պահանջուի.-

1. Դէպքերուն որպէս պատասխանատուներ ներքին գործերու նախարարի խորհրդակցան Ատիլ եւ Ատանայի կուսակալ Ճեւիտ պէլերը դատել պատերազմական ատեանին առջեւ,
2. Զինուորական դրութիւն հաստատել Հալէպի Նահանգին մէջ եւս,
3. Տէօթ Եոլէն անմիջապէս վերացնել բանակային շրջափակումը,
4. Անօգնական այրիներն եւ որբերը պատսպարելու եւ ողջ մնացածները անօթութենէ փրկելու համար բաւարար գումար յատկացնել,
5. Թալանուած գոյքը իրենց տէրերուն վերադարձնել. ցանկագրել հրկիզուած տուներու թիւն ու արժէքը, սպաննուածներուն անունները եւ այս գործին համար իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ կազմել խառն եւ չէզոք յանձնախումբ⁵⁶:

Այս առիթով, Մուրատ իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ.- *«Կուսակալին նկատմամբ Հալէպի երեսփոխանք հեռագիրներ ստացած էին, ներքին գործոց խորհրդակցանին դիմում եղաւ, նկատողութեան պիտի առնենք պատասխանեց, բայց կարեւորութեան չտուաւ: Երբ տեսնուեցաւ որ առաջին ջարդէն յետոյ պաշտօնեաները չպատժուեցան, երկրորդ անգամ եւս պատահեցաւ: Կուսակալին հին դրութեան հետեւութեամբ տուած հեռագիրը կը հաստատէ իմ խօսքերս: Պահեստի զօրք դրկուած է, բայց անոնք ալ փոխանակ ժողովուրդը պաշտպանելու Կ.Պոլսոյ ապստամբ զօրաց նման ըմբոստ կողմին յարեցան: Կը յուսամ թէ մեր առաջարկները կ'ընդունուի [sic!], եթէ երեսփ. ժողովս խղճմտօրէն շարժի, ամէն ինչ կը կարգադրուի, երբ խղճմտօրէն կ'ըսեմ, մի այսպանէք զիս, մինչեւ հիմա հայերն իբր կրօնքի եւ ազգի թշնամի կը նկատէիք, բայց հիմա ամէն ոք հասկցաւ թէ հայերն ամէնեւին յանցանք չունէին, ուստի կը յուսամ թէ յայտնի եղաւ, թէ սուտ կը խօսին այս կուսակալները, որոնք՝ հայերն իբր գէշ կը ցուցնեն: Ջարդը կատարող բռնակալներն օտարներուն ալ վնասած են. երբ անոնք*

բողոքեցին, խորհրդական Ատիլ պէյ հեռագրեց, թէ օտար հպատակներուն չդպչին եւ չվնասեն»⁵⁷:

Այս միջոցին, Ատանայի մէջ կը սկսի գործել Ռազմական Դատարանը: Սահմանադրութեան վերահաստատումէն մեծապէս խանդավառ հայութիւնը, յոյսեր կը տածէ որ արդարութիւնը կը գտնէ իր տեղը եւ յանցագործները կը պատժուին: Հուրէն եւ սուրէն հազիւ ազատած հայը, բարոյահոգեբանական ծանր հարուած կը ստանայ, երբ կը տեսնէ թէ Ռազմական Դատարանին կանխակալ նպատակը եղած է ջարդարարն ու ջարդուողը, նախայարձակն ու ինքնապաշտպանութեան դիմողը դնել նոյն նժարին վրայ: Այս նպատակին իրագործման համար, Ռազմական Դատարանը բռնի ձեւերով կը փորձէ կարելի եղած չափով թուրք եւ հայ յանցագործներուն թիւերը հաւասարեցնել: Նոյնը գոհերու քանակի պարագային: Այս մօտեցումը հայութեան մէջ կ'առաջացնէ ընդհանուր ընդվզում: Դուրեան Պատրիարք եւ հայ երեսփոխանները, իրենց յաճախակի բողոքները կը ներկայացնեն վարչապետին ու անկէ կը պահանջեն արդարամիտ կեցուածք:

Դժուար է գնահատել արդարամիտ կեցուածքէ՞ բխած, թէ՞ հարցը կառավարութեան ուսերէն խորհրդարանին վրայ նետելու համար, վարչապետ Հիլմի խորհրդարանի Մայիս 13ի նիստին գրաւոր առաջարկ կը ներկայացնէ Ատանա ուղարկելու խորհրդարանական յատուկ յանձնախումբ մը, կազմուած չորս անձերէ՝ երկու իսլամ եւ երկու հայ, որոնցմէ երկուքը ըլլան պետական պաշտօնեայ եւ երկուքը՝ երեսփոխան: Յանձնախումբը խորհրդարանին պէտք է ներկայացնէր իր անաչառ տեղեկագիրը: Որպէս պետական պաշտօնեաներ յանձնախումբին անդամ նշանակուած էին նախադատ ատեանի նախագահ Ֆայիք պէյը եւ Մոնաստր Նահանգի դատական քննիչ Յարութիւն Մոստիչեանը: Խորհրդարանին կը մնար ընտրել երկու երեսփոխաններ: Իթթիհատի կարծր թելի ներկայացուցիչներ՝ Թալէաթ, Ջէյնէլապիտին, Վեհպի եւ ուրիշներ կ'ընդդիմանան այս առաջարկին: «*Բայց մեր, յոյներու եւ պուլկարներու ծայրայեղ, լարուած ու ջղային յարձակումներուն զիջելով՝ Իթթիհատի խօսնակներէն մէկը ելաւ յայտարարելու, որ դէպքին բացառիկ կարեւորութիւնը ի նկատի առնելով՝ իրենց խմբակը համաձայն է խորհրդարանական քննիչ մարմնի մը առաքման պահանջին: Կապուլ, կապուլ պոռացին...»⁵⁸:*

Գաղտնի քուէարկութեամբ, յանձնախումբին անդամներ կ'ընտրուին Եուսուֆ Քեմալ (Գարասի) եւ Յակոբ Պապիկեան (երկուքն ալ իթթիհատական): Չայներու առաւելութեամբ Պապիկեանէն ետք կու գան Վարդգէս եւ Մուրատ⁵⁹: Պարզ աչքով իսկ կարելի է նկատել, որ յատուկ յանձնախումբ կազմելու առաջարկը ընդունելէն ետք, Իթթիհատ կրցած էր ձայներու կեդրոնացում կատարել, մինչ այլ քուէներ տարտղնուած էին (օրինակ Վարդգէսի եւ Մուրատի միջեւ): Մինչդեռ տրամաբանութիւնը կը թելադրէր, որ ծննդավայրի, ընտրաշրջանի եւ կուսակցական պատկանելիութեան տեսակէտերով (կիլիկահայութեան մէջ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ամէնէն ազդեցիկն էր), այդ պաշտօնին ընտրուէր Մուրատը: Յանձնախումբը Ատանայի մէջ իր քննութիւնները կը կատարէ մինչեւ Յուլիս 8 եւ իրեն տրուած պայմանաժամէն առաջ կը վերադառնայ Պոլիս:

Յուլիս 21ին Մուրատ, Վարդգէս եւ Զօհրապ կը հանդիպին վարչապետին ու կը բողոքեն Ատանայի ջարդի յանցագործներուն ներում տալու կառավարական ծրագիրին եւ Հայկական Նահանգներու մէջ բանտարկուած չարագործներուն ներում տալու կառավարութեան մտադրութեան դէմ: Անոնք նաեւ կ'առաջարկեն, որ կառավարութիւնը պաշտօնապէս հերքէ Ատանայի Ռազմական Դատարանին տեղեկագիրը, որ ջարդերու պատասխանատու կը նկատէր հայկական կուսակցութիւնները: Հիլմի փաշա կը պատասխանէ, թէ Ատանայի դէպքերուն համար պիտի ըլլայ պատիժներու «փոքր թերեւացում մը» եւ ոչ թէ ներում, իսկ գաւառներու բանտերը գտնուողներուն ներում չկայ. այդ կը վերաբերի միայն Պոլսոյ դէպքերու մասնակիցներուն (յետաշրջական շարժման), իսկ Ռազմական Դատարանին տեղեկագիրին հերքումը վտանգաւոր է, քանի որ նման քայլը կը գրգռէ մոլեռանդ ամբոխը⁶⁰:

Ռազմական Դատարանի անարդար որոշումները հակակշռելու միակ յոյսը կը մնայ խորհրդարանական յանձնախումբին տեղեկագիրը:

Խորհրդարանի Յուլիս 23ի նիստին, Պապիկեան կը յայտարարէ որ Ատանայի մէջ 21.000 մարդ զոհուած է⁶¹: Ան, մինչ այդ, թերթերու տուած հարցազրոյցներով թէ մասնակի ելոյթներու ընթացքին, իշխանութիւնները՝ ներառեալ իթթիհատական

բարձրաստիճան պաշտօնատարներ՝ մեղադրած էր յանցագործություններուն մեղսակցութեան մէջ: Նիստը կ'որոշէ, որ յաջորդ ժողովին Պապիկեան կարդայ իր զեկուցագիրը⁶²: Յաջորդ ժողովէն մէկ օր առաջ, Պապիկեան կը մահանայ: Յաջորդ նիստին՝ Յունիս 5ին, խորհրդարանը ցաւ կը յայտնէ «Յակոբ էֆ. Պապիկեանի մահուան առիթով»: Այս կապակցութեամբ, անոր յանձնախումբի գործընկերը՝ Քեմալ, իր ելոյթին փափաք կը յայտնէ «որ Յակոբ էֆ. Պապիկեանի տեղեկագիրն ալ կարդացուի, որովհետեւ անցեալ օր արդէն ներկայացուելիք ամէն կէտերու մասին համաձայնութիւն ունեցած էին»⁶³: Բայց, յանձնախումբի տեղեկագիրը խորհրդարանին մէջ բնաւ չի կարդացուիր:

Մուրատ, լաւ ըմբռնելով պահուն լրջութիւնը, թուրք գործընկերոջ մը հետ կ'այցելէ Պապիկեանին տունը, անոր կնոջ գիտակցութեամբ կը խուզարկէ ողբացեալին անձնական թուղթերը եւ կը յայտնաբերէ տեղեկագիրը: Ան իր երեսփոխանական կնիքով կը կնքէ տեղեկագիրը եւ որպէս աւանդ կը յանձնէ Պապիկեանի կնոջ: Յաջորդ օր Մուրատ, Միհրան Տամատեանի, Ազգային Վարչութեան քարտուղար Սարգիս Սուիւնի (Միւնկիւճեան) եւ Շաւարշ Հովիւեանի հետ, լուսանկարչական գործիքներով կը վերադառնայ Պապիկեանի կնոջ մօտ, կը լուսանկարէ տեղեկագիրը եւ կը յանձնէ պատրիարքարան⁶⁴: Աւելի ուշ՝ 22 Յունուար 1910ի Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Թ. նիստի իր ելոյթին մէջ, Մուրատ կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը.-

«Պաշտօնակիցս Վարդգէս էֆ., անդամ Օսմ. խորհրդարանի, ըսաւ թէ Պապիկեանի տեղեկագիրը կիսաւարտ մնացած է. ասիկա սխալ է. ես իմ տեսածս պատմեմ, որպէսզի մնայ ատենագրութեան մէջ: Հանգուցեալը ինչ որ տեսած էր Ատանայի մէջ, նօթագրել տուած էր. վերադարձին վեց էջ ինք խմբագրած էր, իսկ մնացածը ուրիշին ընդօրինակել տուած, ուր իր տպաւորութիւններն են. հետեւաբար չի կրնար մեկնութեան առիթ տալ. եւ արդէն, պատրիարքարանի մէջ պահուած է անոր ճիշդ գովիին»⁶⁵: Տեղեկագիրը, Պոլսոյ մէջ ֆրանսերէն լոյս կը տեսնէ 1912ին, իսկ 1919ին՝ նաեւ հայերէն:

Փաստօրէն, Մուրատի արագ եւ համարձակ նախաձեռնութիւնը անհետ կորուստէ կը փրկէ այդ յուժ կարեւոր փաստաթուղթը:

Մուրատ, կ'որոշէ իր երեսփոխանական արձակուրդը անցընել Ատանայի Նահանգին մէջ եւ մօտէն լսել ժողովուրդին ցաւերն ու պահանջները: Սակայն ան դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու իր մայրը: Ստիպուած, կը մնայ Հաճընի իր հօրենական տան մէջ, ցաւակցութիւններ ընդունելու համար: Մասնակի ընդունելութիւններէն բացի, ան միայն մէկ անգամ հնարաւորութիւն կ'ունենայ կազմակերպելու ժողովրդային հաւաք մը⁶⁶: Պոլիս վերադառնալէն ետք, ան կիլիկահայութեան վիճակին եւ պահանջներուն մասին թարմ եւ վստահելի զեկոյցներ կու տայ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի նիստերուն⁶⁷:

Ատանայի Աղէտին պատճառած մարդկային եւ տնտեսական վիթխարի կորուստէն անկախ, կար անօթեւան եւ անգործ մնացած մեծ բազմութիւն մը: Ասոնց մէջ առանձին վիճակ ունէին այրի կիները, որոնք իրենք զիրենք եւ իրենց զաւակները պահելու միջոցներէ զուրկ էին: Մուրատ կ'ընդգրկուի նաեւ այս աշխատանքին մէջ: Կ'անդամակցի «Կիլիկեան Այրիախնամ Յանձնաժողով»ին⁶⁸, որուն նպատակն էր այրիացած կանանց համար հիմնել արհեստանոցներ, սորվեցնել արհեստներ, ապա նոյն արհեստանոցներու արտադրութենէն գոյացած եկամուտը յատկացնել անոնց: Մուրատի քոյրը՝ Հայկանուշը, մաս կը կազմէ Միացեալ Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան, որուն նպատակն էր որբուհիներուն համար բանալ գիշերօթիկ դպրոցներ⁶⁹: Այս աշխատանքին մէջ Հայկանուշին սերտ գործակիցներէն կ'ըլլայ Պոլսոյ հնչակեան պատասխանատուներէն, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամ Տոքթ. Գրիգոր Ճելալի դուստրը՝ Ակիւլինէ Ճելալը: Երկու հայրենասէր օրիորդները կ'ունենան արդիւնաւէտ գործակցութիւն: Օրինակի համար, կարճ ժամանակի ընթացքին, վերոյիշեալ նպատակին համար անոնք Էտիրնէի, Տետէ Աղաճի, Սելանիկի, Իսքէշէի, Կիւմիւլճինայի եւ շրջակայքի հայ, թուրք, յոյն եւ պուլկար հասարակութենէն կը յաջողին հանգանակել աւելի քան 25.000 դահեկան⁷⁰: Հաւանաբար գործունէութեան այս ծիրին մէջ ալ Մուրատ եւ Ակիւլինէ կը ծանօթանան իրարու, կը համակրին ու կ'ամուսնանան: Ակիւլինէ Մուրատ իր ազգանուէր գործունէութիւնը կը շարունակէ իր ամուսնոյն նահատակութենէն ետք ալ: Անոր կարեւոր իրագործումներէն կ'ըլլայ Փարիզի արուարձաններէն Ռենսի մէջ, Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժարանին հիմնադրութիւնը:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ՊԱՐՏԱԴԻՐ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱԿԻՆ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒԱԾ ՀԱՐՑԵՐ

Օսմանեան Խորհրդարանին հիմնական հարցերէն կ'ըլլայ քրիստոնէաներու զինուորագրութիւնն ու ընդհանրապէս բանակը նոր սկզբունքներով վերակազմակերպելու խնդիրը: Հակառակ որ *թանգիմաթի* շրջանէն քրիստոնէաներուն արտօնուած էր բանակային ծառայութիւնը⁷¹, մինչեւ 1908 հայերը չէին զօրակոչուեր, այլ *պետէլ*՝ զինուորական ծառայութեան փոխարէն տուրք կը վճարէին: *Պետէլը* եւ անոր հաւաքման ձեւերը նիւթաբարոյապէս կը սպառէին հայ գիւղացին: *Պետէլ* կը գանձուէր մահացածներէն, դեռ զօրակոչման տարիքը չհասածներէն, վաղուց արտագաղթածներէն եւն.:

Հայ երեսփոխանները կ'աշխատին օր առաջ փութացնել քրիստոնէաներուն զօրակոչման օրէնքին մշակումն ու ընդունումը, զայն նկատելով օսմանեան քաղաքացիներուն հաւասարութեան սկզբունքին գործնականացումը: Իշխանութիւնները կը ձգձգէն այդ օրէնքը՝ պետական պիտոճէն նման պարարտ եկամուտէ մը չզրկելու, ինչպէս նաեւ շարիաթականները վերստին չգրգռելու համար: Այս մասին ՀՅԴ կողմէ Բերայի մէջ կազմակերպուած հաւաքին որդեգրուած յայտարարութեան մէջ կ'ըսուի. «1. *Դիմել Օսմ. բարլամէնթին եւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններուն, համաձայն Օսմ. սահմանադրութեան հաւասարութեան սկզբունքին Հայ ժողովուրդի զինուորագրման անյետաձգելի իրաւունքն յայտարարելով, 2. Խնդրել բարլամէնթէն որ մերժելով դահլիճին ծրագիրը փութայ հաստատել քրիստոնէայ տարրերու զինուորագրման օրինագիծը, յայտնելով որ յապաղումը սոյն խնդրոյն մէջ, կրնայ խոր դժգոհութիւններ պատճառել Օսմ. Հայրենիքի ազգաբնակչութեան մէկ մասին, որ իրաւամբ կը համարէ ներկայ պահանջին կիրառումն իբր երաշխիք սահմանադրական կարգերու հիմնաւորման»⁷²:*

Հայ երեսփոխաններէն միայն Մուրատ դէմ կը կենայ հայերու զօրակոչման օրինագիծին: Այս մասին Կոմս կը յուշագրէ. «Մուրատն այլ շատ մօտ էր մեզի, թէ՛ սկզբունքային եւ թէ՛ (բացի զինուորակոչութեան օրէնքէն), ազգային, աշխատաւորական եւ ապակեղորոնացման խնդիրներու մէջ: Վերին աստիճանի

բարեկիրթ, շիտակ եւ ազնիւ մարդ էր, հին երախտաւոր յեղափոխական մը»⁷³:

Մուրատ իր բանտարկութեան եւ արքայի տարիներուն լաւապէս ծանօթացած էր օսմանեան բանակին մէջ տիրող մթնոլորտին եւ յոռի բարքերուն. ան, այս հարցին հանդէպ կը դիրքորոշուէր գործնապաշտ նկատառումներէ ելած, եւ ոչ տեսական դրոյթներէ: Ապագան ցոյց տուաւ թէ ի՛նչ ճակատագիր վիճակուեցաւ հայ զինուորագրեալներուն...: Մուրատի առաջարկն էր որ հայ երիտասարդները ծառայեն ոստիկանական ուժերուն (*ժանտարմա*) մէջ⁷⁴: Սա կ'ապահովէր որ անոնք մնան երկրէն ներս ու չմեկնին հեռաւոր սահմաններ. այս ձեւով, անոնք նաեւ կրնային դառնալ հայ բնակչութեան ապահովութիւնը երաշխաւորող ուժ մը:

Զօրակոչման օրէնքը ուժի մէջ կը մտնէ եւ կը զօրակոչուին նոյնիսկ ուսուցիչներն ու եկեղեցականները. բան մը որ գաւառներուն մէջ կը սպառնայ հայկական դպրոցներու բնականոն աշխատանքին⁷⁵: Օրինագիծին քննարկման ժամանակ առաջարկ կ'ըլլայ բանակի ծառայութենէն ազատ կացուցանել պետական բարձրագոյն վարժարաններու եւ արտասահմանի մէջ ուսման հետեւողները: Մուրատ կ'առաջարկէ «*ոչ-խլամ ցեղերու բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ*» ուսանողներն ալ ազատել զինուորական ծառայութենէն⁷⁶:

1910 Յունիսին, Պատերազմական Նախարարութեան պիւտճէի քննարկման առիթով իր ունեցած ելոյթին մէջ, Մուրատ կը քննադատէ զինուորական կառոյցները, որոնք չեն յարգեր բնակարաններու անձեռնմխելիութեան օրէնքը եւ օրինակ կը բերէ Մուշի Ս. Կարապետ վանքի խուզարկութեան պարագան⁷⁷: Ներքին Գործերու նախարար Թալէաթ փաշա կը պատասխանէ թէ կառավարութիւնը այդ մասին արդէն քննութիւն բացած է: Մուրատ իր ելոյթին ընթացքին կ'անդրադառնայ նաեւ պահեստային զինուորը (*րատիֆ*) վերստին ծառայութեան կանչուելէ ազատ կացուցուելու համար տուրք սահմանելու հարցին: Ան համաձայնութիւն կը յայտնէ, որ այդ տուրքը 50 ոսկիէն նուազի 30ի: Երբ այս առաջարկը քուէներու փոքր տարբերութեամբ (87 դէմ, 80 թեր) չ'անցնիր, Մուրատ կ'առաջարկէ առիթ տալ որ *րատիֆ*ները այդ տուրքը վճարեն մասնավճարներով՝ որ դարձեալ չ'ընդունուիր⁷⁸:

1911 Մարտ 22ի նիստին, խորհրդարանը կը քննարկէ ասպատակները հետապնդելու համար Պատերազմական Նախարարութեան յաւելեալ պիտճէի պահանջը: Այս առիթով Մուրատ հարց կու տայ թէ «ասպատակներ» ըսելով ի՞նչ պէտք է հասկնալ. աւագակները, թէ՞ պետական պաշտօնեաներու կամակատարութիւններուն դէմ ըմբոստացողները (սրահը կ'աղմկէ): Շեքէթ փաշա ջղագրգիռ կը պատասխանէ, որ «*թէ գողութեան եւ թէ քաղաքական նպատակներով ասպատակներուն գլուխը պիտի ճզմէ (ծափեր)*»⁷⁹: Նոյն նստաշրջանին Մուրատ կը քննադատէ Համիտիէ Զօրագունդերու գոյութիւնը, որոնք վերանուանուած էին «թէթեւ հեծելագունդեր»: Եղածը ձեւական փոփոխութիւն մըն էր, որ պարզապէս կը միտէր սուլթան Համիտի անուան սղումը: Մուրատ կը պնդէ, որ սահմանադրական երկրի մը մէջ զինուորական ծառայութիւնը, բոլոր քաղաքացիներուն համար կ'ըլլայ միատեսակ: Այս առիթով *Կոհակ* կը գրէ. «*Պատերազմական պիտճէի քննութեան եւ վիճարանութեան առիթով խորհրդարանին մէջ միակ երեսփոխանը, որ մատը դրաւ մեր բնաշխարհի սիրտը խոցող վերքին վրայ, ընկեր Մուրատն էր*»⁸⁰:

Պէտք է ըսել որ հայերու զինուորագրութեան հարցով, հայ հասարակական հոսանքներու մեծ մասը համաձայն չէր Մուրատի տեսակէտին: Աւելի ուշ սակայն, ոմանք կը խոստովանին. «*Բայց երեք տարիէ ի վեր քրիստոնեաներէ զինուոր առնելով հանդերձ, ժէօն-թուրք ռեժիմն այնպիսի սխալներ գործեց որ կարծես ուխտ ըրած ըլլար հայերն ու միւս քրիստոնեայ ժողովուրդները պատժելու՝ բանակին ծառայութեան մէջ մտնել յօժարելուն համար*»⁸¹:

ՅԱՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

Ընկերային արդարութեան, օրէնքին առջեւ հաւասարութեան, ժողովրդավարութեան հարցերը եւ աշխատաւորական օրէնքները՝ Մուրատի խորհրդարան մտնելու առաջին իսկ օրէն կ'ըլլան անոր գլխաւոր մտահոգութիւններէն:

Խորհրդարանի 9 Փետրուար 1909ի նիստին կը քննարկուի Պասրայի Նահանգէն երեսփոխան ընտրուած Մէյիտ Թալիպին երեսփոխանական հաստատագիր տալու հարցը: Մուրատ իր

ելոյթին մէջ կը նշէ որ, Թալիպ Նեժէֆի նահանգապետ եղած ժամանակ յանցանքներ գործած է եւ ինք «չի փափաքիր որ ամբաստանուած մէկը գայ մեր մէջ տեղ գրաւէ: ...Հ. Պոյաճեանի այս յայտարարութեանը վրայ, Մուրիացի եւ Արաբացի բոլոր երեսփոխանները, որոնց մեծագոյն մասը ուրիշ առթիւ եւ աւագ կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներու մէջ իսկ համր ու մունջ կը նստէին, ամէնքն ալ խօսք առին եւ ամէն կարելի միջոցներով պաշտպանեցին իրենց ազգակից երեսփոխանը»⁸²:

Խորհրդարանը իր 47րդ նիստին կը քննարկէ «դատարկապորտներու» (թափառաշրջիկներ) հարցը: Այս վերնագրին տակ քննարկուող օրինագիծը կը վերաբերէր Պոլսոյ փողոցներուն մէջ շրջագայող անգործ պատանիներն ու երիտասարդները ոստիկաններու կողմէ հարցապնդումի ենթարկելու եւ զանոնք ձերբակալելու իրաւունքին: Օրինագիծը ոստիկանին կու տար երկու ամիս առանց աշխատանքի մնացած անձը կալանաւորելու իրաւունք: Այս օրէնքը, բացի գործազուրկներուն վիճակը ծանրացնելէ, լուրջ դժուարութեան առջեւ կը դնէր գաւառներէն աշխատանք որոնելու համար Պոլիս եկած հայ պանդուխտները⁸³: Մուրատ համաձայն կ'ըլլայ, որ այդ ժամանակամիջոցը վերածուի վեց ամսուան ու կ'առաջարկէ. «միայն անոնք պէտք է նկատել իբր դատարկապորտ, որ չեն կրնար իրենց ինքնութիւնը կամ անցեալը հաստատել եւ երաշխաւորութիւն տալ»⁸⁴: Նոյն օրինագիծին մէջ, անչափահասներու պարագային, ոստիկանութեան իրաւունք կը տրուէր հարցաքննութեան ենթարկել անոնց ծնողքը կամ հոգատարները. «Համբարձում էֆ. Պոյաճեան (Մուրատ) այս յօդուածն անիրաւ գտաւ, քանի որ հանրային կրթութիւնը պարտաւորիչ նկատող օրէնք մը գոյութիւն չունի, եւ ըսաւ թէ դատարկապորտ տղայոց բնական պաշտպանը կառավարութիւնն է, հետեւաբար պէտք է նախ կառավարութիւնը պատժել»⁸⁵:

Պարտադիր նախակրթութեան հարցը Մուրատ կ'արծարծէ նաեւ Կրթական Նախարարութեան պիւտճէի քննարկման նիստին. ան իր ելոյթին մէջ «դիտել տուաւ թէ զանազան ելեւմտացոյցներուն միջեւ համեմատութիւն չկայ, ոչ կառավարութիւնն է ոչ ալ ժողովը նկատի չեն առներ երկրին ճշմարիտ պէտքերը, մանաւանդ կրթական պէտքերը: Ուստի

առաջարկեց որ նախնական կրթությունը պարտաւորիչ հռչակուի եւ գիրքերը ձրի տրուին»⁸⁶:

Ժողովրդային հաւաքները արտօնելու օրինագիծի քննարկման ժամանակ, առաջարկ կ'ըլլայ այդ արտօնությունը տալ միայն մեծ քաղաքներու բնակիչներուն, որովհետեւ գաւառներու բնակչությունը տակաւին մտայնօրէն պատրաստ չէր քաղաքական հաւաքներու մասնակցելու: Մուրատ դէմ կ'արտայայտուի այս առաջարկին, գտնելով որ «սահմանադրությունն այն ատեն միայն կարելի պիտի ըլլայ ամրապնդել, երբ սահմանադրութեան բարիքներն ու իրաւունքները վայելեն նաեւ գիւղերու բնակիչները»⁸⁷:

Խորհրդարանի 1909 Մայիս 27ի նիստին կը քննարկուին գործադուլներու եւ գործաւորական ընկերություններու (արհեստակցական միություններ), օրինագիծերը: Աշխատաւորութեան շահերը պաշտպանող ամենէն արմատական ելոյթները կ'ունենան Մուրատ, Զօհրապ եւ Վարդգէս: Մուրատ իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ. «Ցեղային պայքար մը գոյություն ունի մեր մէջ եւ ամէն միջոցներով չենք յաջողիր այս պայքարն արգիլել, ջնջել: Երբ գործաւորական սենտիքաներ կազմուին, եղբայրութեան զգացումը պիտի տարածուի եւ զարգանայ բոլոր Օսմանցիներուն մէջ եւ այն ատեն կրօնամոլություն, մոլեռանդություն եւ ջարդեր ինքնին պիտի դադրին: Պէտք չէ որ նախարարը կարծէ թէ մեր երկիրը գործաւորներու երեսէն դժուարություններ կ'կրէ [sic!]: Մեզմէ իւրաքանչիւրը 50,000 աղքատ բնակիչ կ'ներկայացնէ այստեղ: Կարծեմ ասոր ալ չէք տարակուսիր: (Աղմուկ եւ բողոքի ձայներ, ատենախօսին ճառն արգիլել կ'ուզեն): Բացատրություններ տամ: Ինչու՞ համար չենք մտաբերեր թէ ապրուստի պէտքերը սղեցին հիմա: Հացին 40 փոյ. եղած ատենը գործաւորին 5 դրշ. օրական կ'վճարէինք, հիմա հացը 60 փոյ. է եւ մենք կ'ուզենք արգիլել գործաւորներն որ սենտիքա կազմեն եւ իրենց շահերը պաշտպանեն, առանց հոգ ընելու անոնց վիճակն եւ նեղությունը: Համբարձում էք. Պոյաճեան շարունակեց իր խօսքը, հակառակ երեսփոխանաց բողոքներուն եւ ընդմիջումներուն»⁸⁸: Անոր ելոյթէն ետք խօսք կ'առնէ Կեսարիոյ երեսփոխան Քասըմ Խոճա եւ հարց կու տայ. «Աս սուսիալում է, ի՞նչ է, ասոր թուրքերէնը չի կա՞յ: Մենք հոս թուրքերէն խօսելու եկած ենք: Խոճային այս հարցումը ծիծաղ կը գրգռէ»⁸⁹:

Խորհրդարանի 1910 Ապրիլ 27ի նիստին, կը քննարկուի «գործաւորներու եւ մանաւանդ կին ու տղայ [անչափահաս - Ե.Ճ.] գործաւորներու պաշտպանութեան համար Հալէպի երեսփոխան Յարութիւն էֆ. Պօշկէզէնեանի կողմէ ներկայացուած օրինագծին նկատմամբ օրինագիծերու յանձնաժողովին տեղեկագիրը»: Պօշկէզէնեան պահպանողական էր եւ շատ հաւանաբար անոր առաջարկած օրինագիծը չէր համապատասխաներ Մուրատի տեսակետերուն: Ուստի, «Համբարձում էֆ. Պօյաճեան (Մուրատ) յայտնելով թէ քանի մը երեսփոխաններու հետ ինքն ալ ծրագիր մը պիտի ներկայացնէ, առաջարկեց Յարութիւն էֆ. Պօշկէզէնեանի ծրագիրն եւ անոր տեղեկագիրն յանձնաժողովին վերադարձնել»⁹⁰:

Այլ առիթով մը, Մուրատ դարձեալ կը պաշտպանէ բանուորական համադաշնութիւններու ազատ գործունէութեան իրաւունքը եւ իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ թէ «անցեալները Մելանիկ գացած էր եւ տեսած էր թէ թուրք, հայ, յոյն, պուլկար եւ նոյնիսկ քիւրտ գործաւորներ իրարու հետ եղբայրաբար, ձեռք ձեռքի տուած գործաւորական միութիւն մը կազմած են: Այս միութիւնը [երկրին բաղկացուցիչ] տարրերու համերաշխութեան մէկ օրինակն է: Սակայն կառավարութիւնը լուծեց զայն եւ արգիլեց անոր կազմութիւնը: Քաւալայի մէջ ալ արգիլուեցաւ գործաւորական միութիւնը: Բայց գործաւորներէն պէտք չէ վախնալ, որովհետեւ անոնք քաղաքականութեամբ չեն զբաղիր, այլ իրենց վիճակով: Մէկ կողմէ օսմանեան զանազան տարրերու միութիւնը կ'ուզենք, եւ սակայն միւս կողմէ կ'արգիլենք այդ միութեան համար անոնց ունեցած ձեռնարկները. Պրուսայի մանարաններուն մէջ մարդ չի կրնար ժամ մը իսկ մնալ՝ մթնոլորտին գարշահոտութենէն, սակայն վեց տարեկան տղաք եւ աղջիկներ ստիպուած են 10էն 12 ժամ մնալ: Ինչու իրաւունք չէք տար անոնց որ բողոքեն զիրենք ճնշող գործարանատէրերուն դէմ: Այս ընթացքը լաւ չէ ներքին քաղաքականութեան համար, որուն նպատակը պէտք է ըլլայ միմիայն տարրերու գործնական համերաշխութիւնը»⁹¹:

Այդ շրջանին Մուրատ, Վարդգէս, Կոմս եւ Սալոնիկի Աշխատաւորական Դաշնակցութեան ղեկավար Դմիտար Վլախով կը կազմեն աշխատաւորներու շահերը պաշտպանող երեսփոխանական խմբակցութիւն մը: Ասիկա ընդհանրապէս կարելի է նկատել Թուրքիոյ առաջին երեսփոխանական սոցիալիստական խմբակցութիւնը:

Խորհրդարանին մէջ եւ հանրային կարծիքին մօտ աղմուկ կը բարձրացնէ այն պարագան երբ կալուածատուրքերու քննարկման օրակարգին տակ Զօհրայ, Վարդգէս եւ Մուրատ կը պաշտպանեն կալուածատուրքը յառաջատուական (progressional) ձեւով գանձելու տեսակէտը: Ասոնց կը հակադրուին Ելեւմտական նախարար Ճաւիտ պէյ, Իթթիհատի խմբակցութեան նախագահ Խալիլ պէյ, Մուրիոյ մէջ մեծ կալուածատէր Շեֆիք Ալմուայիտ եւ ուրիշներ⁹²: Մուրատի ելոյթին ժամանակ, կարգ մը երեսփոխաններ կը փորձեն լռեցնել զայն: *«Նոյնպէս մեծ աղմուկ յառաջ եկաւ երբ Վարդգէս էֆ. բնակալ կոչեց այն երեսփոխաններն որք աղմուկ հանելով ընդմիջեցին ընկերվարականութեան վրայ ճառող Համբարձում էֆ. Պոյաճեանը: Քիչ մնաց գիրկընդիսառն պիտի կռուէին Վարդգէս էֆ. եւ արար երիտասարդ երեսփոխան Թեւֆիգ պէյ»*⁹³: Կալուածատուրքի յառաջատուական ձեւի ընդդիմախօսները կ'առարկէին որ ատիկա Եւրոպայէն ներմուծուած ընկերվարական գաղափար մըն է եւ կարելի չէ Օսմանեան Կայսրութիւնը օտարամուտ գաղափարներով դեկավարել: Մինչդեռ, տուրքերու յառաջատուական ձեւը ոչ մէկ կապ ունէր ընկերվարութեան հետ: Այսօր, տուրքերու այդ ձեւը լայնօրէն կը կիրարկուի ԱՄՆի եւ դրամատիրական շատ երկիրներու մէջ: Ընդդիմախօսները պարզապէս կը պաշտպանէին մեծ կալուածատէրերու շահերը:

Հարցը կը քննարկուի նաեւ խորհրդարանէն դուրս՝ մամուլին մէջ: Իթթիհատական *Թանհիր*, իր «Ընկերվարութիւնը Երեսփոխանական Ժողովին Մէջ» խմբագրականով կը քննադատէ Զօհրայը, Վարդգէսը եւ Մուրատը, որոնք *«անպատեհ խնդիր մը հանելով եւ արեւմտեան այս օտարոտի նորոյթով ազգն ու ժողովուրդը սարսափեցնելով իրենց փափաքին ալ ներհակ արարքի մը մէջ գտնուեցան»*⁹⁴: *Թանհիր*ին համահունչ միտքեր կ'արտայայտէ *Բիզանդիոն*, որ իր խմբագրականին մէջ կը գրէ. *«Գալով այս խնդրոյն վիճաբանութեան մէջ մուծուած ընկերվարական ֆրազէօլոժիին, կարծենք թէ կարելի էր աւելի ուղղակի եւ աւելի դիւրաւ դիմել նոյն նպատակին՝ առանց այդպիսի խոշոր բառեր գործածելու եւ Օսմ. Երեսփ. Ժողովին մեծամասնութիւնն ահաբեկելու: Ի՞նչ պէտք ունէին Զօհրայ, Վարդգէս եւ Մուրատ յառաջատուական տուրքի եւ ընկերվարական պլատֆորմի ռեքլամներ ընելու...: Մարդիկն այն*

աստիճան սուկացեր են ընկերվարությունն որ երբ իր կարգին Տքթ. Տաղաւարեան խօսք խնդրեր է, կարծելով որ այս չորրորդ Հայն ալ նոյն ահռելի վարդապետութիւնները պիտի ջատագովէ, խօսքը զլացեր են անոր, մինչ Մեքաստիոյ ողջմիտ Մեպուսը բոլորովին տարբեր թէորի մը պիտի պարզէ եղեր!!!»⁹⁵:

Հաւատարիմ մնալով իր սկզբունքներուն, Մուրատ յառաջատուական տուրքի գաղափարը կը պաշտպանէ նաեւ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին մէջ, երբ կը քննարկուի ազգային տուրքի կանոնագրութեան հարցը⁹⁶:

Խորհրդարանի 44րդ նիստին, կ'առաջարկուի որ կառավարութեան կողմէ ներկայացուած օրինագիծերը նախապէս քննարկուին սուլթանին նշանակած ծերակոյտին կողմէ, ապա դրկուին խորհրդարան: Մուրատ կ'ընդդիմանայ այս օրինագիծին ու իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ. «Գալով Ծերակոյտի առաջարկին, ես ժխտելով կը ժխտեմ անոր գոյութեան իրաւունքը, քանի որ ժողովրդապետութեան գաղափարին հետ բացարձակապէս անհաշտ է այն... ռասկավարական հիմունքներով ընտրուած ներկայացուցչական ժողովն է որ պիտի կրնայ քննել եւ վճռել օրէնքները»⁹⁷: Վարդգէս կը ձայնակցի Մուրատին եւ յաճախակի կ'ընդմիջէ Զօհրապի ելոյթը, որ կը պաշտպանէր առաջարկուած նախագիծը: Հազուադէպ պարագաներէն մին ըլլալով, այս հարցով Մուրատին եւ իթթիհատականներուն տեսակետերը կը համընկնին եւ ձայներու 139 դէմ՝ 46 թեր յարաբերութեամբ օրինագիծը կը ձախողի:

Մուրատ խորհրդարանի 76րդ նիստին կ'արծարծէ անպարկեշտ պաշտօնեաներու սանձարձակ գործունէութեան հարցը եւ կը բերէ փոստ-հեռագրատան պաշտօնեաներուն կողմէ նամակները ապօրինաբար բանալու եւ մէջը գտնուող գումարներն ու չէքերը գողնալու օրինակը: Մուրատի համաձայն 10 հայ քաղաքացիներէ գողցուած է 112 ոսկի⁹⁸: Անոր գործընկերներէն ոմանք «Եաւաշ-Եաւաշ» (կամաց-կամաց) կը պոռան. այսինքն՝ բարեփոխութիւնները տեղի կ'ունենան կամաց-կամաց, պէտք չկայ աճապարելու: Այս մասին *Ազատամարտ* հեգնաբար կը գրէ. «Եաւաշ-Եաւաշ, մինչեւ անգամ Օսմանեան փոստին ու հեռագրատան մէջ, այն հիմնարկութեանց եւ այն կազմակերպութեանց մէջ՝ որոնց գոյութեան միակ նշանաբանն է՝ «արագ, որքան կարելի է աւելի՛ արագ»⁹⁹:

1 Նոյեմբեր 1911ի նիստին, Թրիփոլիթանական Պատերազմին ընդառաջ, խորհրդարանը կը վերաքննէ զինուորագրութեան օրէնքը: Այս առթիւ կը վերանայուի օրէնքին մէջ «մուին»ին յատկացուած յօդուածը: «Մուին»ը այն զինակոչիկն էր, որ իր ետին կը թողոր անեկամուտ եւ անաշխատունակ կիներ. նման զօրակոչիկներ կ'ազատուէին զինուորագրութենէն: Նոյն օրէնքին համաձայն, ամուսնացած չէին նկատուեր բոլոր անոնք՝ որոնք ամուսնացած էին 7 տարեկանէն փոքր աղջիկներու եւ 55 տարեկանէն վեր կանանց հետ (*շարիայթը* աղջիկներու համար ամուսնութեան նուազագոյն տարիք սահմանած էր 7 տարեկանը): Սա, իսլամներուն համար բանակէն խուսափելու դիւրին պատրուակ մը կ'ըլլայ: Շարք մը երեսփոխաններու կողմէ փորձ կ'ըլլայ այս օրէնքը դուրս բերել *շարիայթի* ըմբռնումներէն: Բոլոր փորձերը կ'անցնին ապարդիւն: Վեջնագոյն պարագային Մուրատ կ'առաջարկէ աղջիկներուն համար ամուսնութեան նուազագոյն տարիք սահմանել 13ը: Այս եւս չ'ընդունուիր...¹⁰⁰:

3 Օգոստոս 1912ին, այսինքն յետսահմանադրական Օսմ. Կայսրութեան Բ. երեսփոխանական ժողովի լուծարման յաջորդող օրը, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը կը գումարէ խորհրդակցական նիստ մը, ուր կը քննարկուին յաջորդ երեսփոխանական ընտրութիւններուն առնչուած հարցեր: Առաջարկ կ'ըլլայ գործող ընտրական օրէնքին մէջ փոփոխութիւններ պահանջել: Մուրատ, իր ելոյթին մէջ կը նշէ որ կարելի է շատ մը փոփոխութիւններ պահանջել. օրինակ, ընտրական տարիքին նուազեցումը, ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք ունենան ոչ միայն հարկ վճարողները՝ այլ ժողովուրդը ընդհանրապէս, մէկ երեսփոխան ընտրուի ամէն 25.000 ընտրողէն, եւ ոչ 50.000էն եւն.: Մակայն Մուրատ կ'աւելցնէ. «*Եթէ օրէնքէն դուրս պահանջումներ պիտի ներկայացնենք, մեզի տրուելիքը կ'ըլլայ շնորհ, որուն վրայ պիտի բնադատուինք իրենց հետ քուէարկելու, իրենց թեկնածուներուն քուէ տալու, մինչդեռ անոնք մեզի համար ատելիներ կրնան ըլլար*»¹⁰¹:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կարելի է օրինաչափութիւն սեպել այն երեւոյթը, որ բազմազգ երկիրներու մէջ, փոքրամասնութիւններու պատկանող երեսփոխանները, իրենց օրէնադիր եւ վերահսկող

պարտաւորութիւններուն կողքին, խորհրդարանին մէջ թէ պետական այլ օղակներու մօտ պարտաւոր են պաշտպանել իրենց պատկանած հաւաքականութեան շահերը: Մուրասի գործունէութիւնը այս դիտանկիւնէն եւս աչքի կը զարնէ:

Օսմանեան սահմանադրութիւնը հայ ժողովուրդին մօտ ստեղծած էր այն հաւատքը, որ այլեւս գաւառներու հայ գիւղացիութիւնը ենթակայ պիտի չըլլայ քիւրտ եւ այլ աւազակախումբերու հարստահարութիւններուն եւ կամայականութիւններուն: Այս պարագային յուսախաբութիւնը շատ շուտ վրայ կը հասնի: Համիտեան շրջանի յայտնի աւազակապետերէն շատեր կը մտնեն Իթթիհատի շարքերը եւ համարձակօրէն կը շարունակեն իրենց շահատակութիւնները: Այս հարցը, յաջորդող չորս տարիներուն կը մնայ օրախնդիր՝ հայ երեսփոխաններուն համար, որոնց մէջ առաւել հետեւողականները կ'ըլլան Մուրատ, Վարդգէս, Զօհրապ եւ Տէր-Կարապետեան:

Չայ երեսփոխաններու ջանքերուն շնորհիւ, վարչապետ Հիլմի փաշա, 1909 Յունուարին խորհրդարան կը ներկայացնէ Անատոլու քննիչ յանձնախումբ դրկելու օրինագիծ մը, որուն քննարկումը կ'անցնի աղմկալի վէճերով: Հարցը այն էր, որ յանձնախումբին տալիք արդիւնքէն անկախ, անոր կազմութիւնն իսկ վկայելու էր որ Անատոլուի իրավիճակը բնականոն չէ: Մուրատ ամենաջերմ կերպով կը պաշտպանէ քննիչ յանձնախումբ դրկելու գաղափարը: Հետաքրքրականը այն է, որ Մուրատի մէկ էլոյթէն յետոյ, *“փաթթոցաւոր”* երեսփոխան մը, պատասխանելով անոր յառաջ քաշած տեսակէտերուն կըսէ. *«1. Եղած բողոքներուն մեծ մասը անցեալ երեսուն տարիներուն կը վերաբերին եւ կարելի է անոնց համար բան մը ընել, 2. Եթէ կուսակալներն ու կառավարիչները պաշտօնանկ ըլլան, կարելի պիտի չըլլայ աւելի արժանաւորները գտնել, 3. Այդ մարմինը անօգուտ կերպով դրամ պիտի ծախսէ»*¹⁰²: Առաջարկուած 14 բանաձեւերուն մէջ, մեծամասնութեան կ'արժանանայ Թալէաթ փաշայի առաջարկը՝ *«դրկուելիք քննիչ մարմնոյն համար օրինագիծ մը ուղեղ դահլիճէն եւ մինչեւ այդ օրինագիծին քննութիւնն ու վաւերացումը յետաձգել քննիչ մարմնոյն իմա՝ Անատոլու մեկնումը»*¹⁰³:

14 Մայիս 1910ին, Մուրատ, Զօհրապ եւ Տաղաւարեան կ'այցելեն վարչապետ Սայիտ փաշային եւ Ապրիլ 25ին հայ

գիւղացիներուն վրայ Մուշի քիւրտ աշիրէթապետին կատարած զինեալ յարձակումին դէմ բողոքագիր կը ներկայացնեն: Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատարը, ընկալեալ սովորութեան համաձայն, այս անգամ ալ կու տայ խուսափողական պատասխան. ան, Մուշի, Մղերդի եւ Երզնկայի քիւրտ ցեղախումբերուն մասին կ'ըսէ. «*ամէն միջոցներ ձեռք առնուած են այդ յետադիմական շարժումները արգիլելու [համար]*»¹⁰⁴:

Գաւառներու հայ գիւղացութիւնը տանջող միւս կարեւոր հարցը հողային հարցն էր: Խնդիրին էութիւնը այն էր, որ համիտեան շրջանին, բռնութեամբ, ապօրինի միջոցներով եւ խաբէութեամբ հայ գիւղացիներու ձեռքէն խլուած էր անոնց հողը: Պէտք էր հողը վերադարձուէր գիւղացիին, որպէսզի ան կառչած մնար հողին, ապահովէր քիչ թէ շատ տանելի կեանք մը ու չզատէր: Սակայն հայ գիւղացին ի վիճակի չէր օրինական (դատական) միջոցներով վերատիրանալու իր իրաւունքին: Հարկաւոր էր պետական ու ազգային մարմիններով օժանդակել անոր: Այս հարցը կը դառնայ հայ ազգային կեանքը յուզող ամենէն կարեւոր խնդիրներէն մէկը:

6 Յուլիս 1910ին, երեսփոխաններ Սուրատ, Զօհրապ, Կոմս ընկերակցութեամբ Ազգային Ժողովի անդամ Կարապետ Պասաճեանին, այցելութիւններ կու տան վարչապետին եւ Ներքին Գործոց նախարարին ու կը պահանջեն, որ այս հարցով ստեղծուի կառավարական յատուկ յանձնաժողով¹⁰⁵:

1911ի վերջաւորութեան, գաւառներու հայ գիւղացութեան վիճակը կը դառնայ անտանելի: Ոճիրները, աւազակային յարձակումները, առեւանգումները, բռնաբարութիւնները կը դառնան պոլսահայ մամուլի ամենօրեայ լուրերը. չի լուծուիր նաեւ հողային հարցը: Նոյեմբերին, գաւառի հայութեան իրավիճակին մասին հայ երեսփոխանները կը պատրաստեն ընդարձակ ու մանրամասն տեղեկագիր մը¹⁰⁶: Տեղեկագիրը կ'ընթերցուի խորհրդարանին մէջ, որուն առիթով ելոյթ կ'ունենան գրեթէ բոլոր հայ երեսփոխանները: Ապա կը ներկայացուի վարչապետ Սայիտ փաշային. հանդիպումին ներկայ կ'ըլլան Ներքին Գործոց նախարար Ճելալ պէյ եւ Պատերազմական նախարար Շեքէթ փաշա: Ինչպէս միշտ, վարչապետը կու տայ խուսափողական պատասխան ու կ'ըսէ թէ աւազակներուն հանդէպ արդէն խիստ միջոցներ ձեռք առնուած են...: Այս պարագային սակայն ան կու

տայ նաեւ անսպասելի խոստում մը. «*Եթէ հայաբնակ նահանգներու անդորրութիւնը չապահովուի, ինք որոշած է հրաժարիլ*»¹⁰⁷: Միւս կողմէ, Ճելալ պէյ եւս, պատրիարքական տեղապահ (քանի մը օրէն արդէն պատրիարք) Յովհաննէս Եպս. Արշարունիին կը յայտարարէ. «*Եթէ մինչեւ երեք շաբաթ հայաբնակ նահանգներու անդորրութիւնը չապահովուի, պիտի հրաժարի նախարարական պաշտօնէն*»: Այս առիթով, Ժամանակ թերթը, կիսաերգիծական ոճով կ'ընէ սա խորհրդածութիւնը. «*Մինչեւ ցարդ որչափ որ գիտենք Հայ Պատրիարքներն էին որ երբ օրուան իշխանութեանց մօտ ամէն դիմում ընելէ ետք այլեւս յուսահատէին, կը սպառնային հրաժարիլ եւ կամ կը հրաժարէին: Հիմա սակայն կ'երեւի թէ դերերը փոխուած են եւ օրուան վարչական իշխանութեան գլուխը գտնուողներն են որ նոյն յայտարարութիւնը կ'ընեն մեզ: Սահկա Օսմ. պատմութեան մէջ իր նախընթացը չունի եւ վարչապետն ու նախարարները մեծ պատիւ մըն է որ կ'ընեն Հայ ազգին*»¹⁰⁸: Սակայն ... Սայիտ փաշա Դեկտեմբեր 30ին իրապէս կը հրաժարի: Սուլթանին կողմէ ան կը վերանշանակուի վարչապետի պաշտօնին: Մեր կարծիքով, Սայիտ փաշա ընդառաջելով երեսփոխանական ընտրութիւնները յառաջ բերելու Իթթիհատի փափաքին, ներկայացուցած էր իր հրաժարականը. սակայն, ան կը փորձէր այդ քայլը ծախել հայերուն...:

Կատարուած բոլոր դիմումները, յուշագիրերը եւ խորհրդարանական հարցադրումները կը մնան անօգուտ. հայ գիւղացիին վիճակը աւելի կը վատթարանայ: 1912 Օգոստոս 24ի Ազգային Ընդհանուր Ժողովին, ուր կը քննարկուէր այս հարցը, Մուրատ իր ելոյթը կեզրակացնէ. «*Այս վիճակին վերջն այն ատեն պիտի գայ, երբ հայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն դիմէ, եւ զէնք ունենայ՝ որպէսզի չխողխողուի ոչխարի պէս*»¹⁰⁹:

Նոյն տարուան Սեպտեմբերին, Մուրատ մաս կը կազմէ Ազգային Վարչութեան «Հարստահարական Յանձնաժողով»ին, որուն նպատակն էր «*ապահովել հայաբնակ նահանգաց մէջ ժողովրդեան կեանքն, պատիւն եւ ստացուածքն*»¹¹⁰:

Մուրատին որքան որ մտահոգէր գաւառի հայութեան ապահովական եւ տնտեսական վիճակը, նոյնքան եւ աւելի կը մտահոգէր այդ վիճակին արդիւնքը եղող արտագաղթը: Ան, 21

Յունիս 1913ի Ազգային Ընդհանուր Ժողովի իր ելույթին կ'ըսե. «*Ես հին ռեժիմի այդ կոտորածները այնքան մեծ չարիք չեմ նկատեր՝ որքան արտագաղթը: Կոտորածը 10 կամ 100 հազար մեկ անգամէն կը ջնջէ. իսկ գաղթը Ազգին մէջ ճարակած քրոնիկ թոքախտ մըն է: Եզրակացնելով՝ կ'ըսեմ թէ՝ կեանքը անուշ է եւ ամէն ոք կը ջանայ խուսափիլ այս երկրի չարիքներէն. բայց պէտք է յիշեցնել անոնց հայրենիքի կապը. առանց հայրենիքի ազգութիւն չկայ: Ընկրկելով դժուարութեանց առջեւ եւ խուսափելով հայրենիքէն, ան իր ազգէն ալ զատուած կը լինի, եւ այդպիսի ազգ մը կարեկցութեան արժանի չէ»¹¹¹:*

1910 Փետրուարին, խորհրդարանը կը քննարկէ *համիտիէ* անձնաթուղթին փոխարէն նոր անձնաթուղթ հրապարակելու հարցը: Նոր անձնաթուղթին մէջ, ինչպէս նախապէս, ենթակային անձնական տուեալներու շարքին նշուելու էր անոր կրօնական պատկանելիութիւնը: Յոյն երեսփոխան Պոշօ, կ'առաջարկէ վերացնել կրօնական պատկանելութեան նշումը, կամ աւելցնել նաեւ դաւանանքային պատկանելիութիւնը: Մուրատ, Վարդգէս եւ պուլկար երեսփոխան Տալչէֆ կ'առաջարկեն աւելցնել նաեւ ազգային պատկանելիութիւնը: Կը ծաւալի բուռն եւ կրքոտ վիճաբանութիւն մը, որուն ընթացքին Վարդգէս, պաշտպանելու համար իր առաջարկը կ'ըսե. «*Ես կրնամ կրօն չունենալ, բայց Հայ ըլլալէ չեմ դադրիր*»¹¹²: Նոյն նպատակով, Մուրատ իր հերթին կ'ըսե. «*Հայ մը իսլամ ալ կրնայ ըլլալ, բայց դարձեալ Հայ է*»¹¹³: Ինչպէս կ'ակնկալուէր՝ Մուրատի եւ Վարդգէսի առաջարկները մեծամասնութիւն չեն ապահովեր: Սակայն անոնց յայտնած տեսակետերը կը քննարկուին նաեւ խորհրդարանէն դուրս՝ մամուլին մէջ: *Բիզանդիոն* խստօրէն կը քննադատէ Վարդգէսն ու Մուրատը: Թերթը, Վարդգէսի խօսքերը կը բնութագրէ «անհեթեթ» եւ «անիմաստ»: Մուրատի խօսքին անդրադառնալով, *Բիզանդիոն* կը գրէ. «*Միամիտ խօսք. ո՞վ չի գիտեր թէ այս երկրին մէջ քրիստոնէութենէ հրաժարող եւ իսլամութեան յարող Հայը նոյն իսկ Հայ ցեղէն կամ Հայ ազգութենէն հրաժարած կ'ըլլայ*»: Սպա, եզրափակիչ խօսքին մէջ, թերթը կը գրէ. «*Կրօնին նշանակութիւնը պակսեցնելու համար, մեր կարգ մը յեղափոխական բարեկամները կրօնն ազգութենէն անջատելու բռնազբօսիկ ճիգեր կ'ընեն: Բայց Արեւելքն անանկ է որ «Լուսաւորչի լոյս հաւատքէն» հրաժարողն*

Հայութենէն ալ հրաժարած կ'ըլլայ, եւ եթէ ոչ ինք, իր զաւակներն Հայ չեն այլ եւս»¹¹⁴:

Բիւզանդիոնի դատողութիւններն ու եզրակացութիւնները բնաւ տեղին չէին: Մուրատի նպատակը այլ էր. ան կը հարուածէր Օսմանեան Կայսրութեան ամէնէն նուրբ եւ ամէնէն ցաւոտ կէտին: Ազգային պատկանելիութեան նշումը անձնաթուղթին մէջ պիտի բացայայտէր թուրքերու փոքրամասնութեան իրականութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Եւ ոչ միայն Կայսրութեան մէջ, այլեւ՝ իսլամութեան մէջ, որովհետեւ իրենց դաւանակից սիննի արաբները արդէն իսկ շատ աւելի էին քան թուրքերը՝ առանց հաշուելու քիւրտերը, ալպանները եւ այլ իսլամ ազգութիւններ: Սա կրնար խախտել կայսրութեան դէկը թուրքերուն մենաշնորհը պահելու ըմբռնումը: Ինչ կը վերաբերի իսլամացած հայերը ազգութեամբ հայ ընդունելու Մուրատի դատողութեան, բոլորին համար ալ պարզ էր, որ կրօնափոխ հայերու մեծ մասը այդ քայլին դիմած էր բռնութեան կամ վախի ազդեցութեան տակ. շատ հնարաւոր է որ անոնք իրենց անձնաթուղթերուն մէջ ընդունէին ազգութեամբ հայ բայց կրօնքով իսլամ կարգավիճակը (անշուշտ եթէ առաջարկը ընդունուէր՝ որ գրեթէ անհնար էր): Ասոր արդիւնքը կ'ըլլար այն, որ նոր մարդահամարի մը պարագային, իսլամացած հայերու թուաքանակը, որ մինչ այդ կը հաշուարկուէր յօգուտ իսլամներուն թուաքանակին, հաշուարկուէր յօգուտ հայութեան թուաքանակին: Բան մը, որ ունէր ազգային-նազմավարական խիստ կարեւոր նշանակութիւն:

Խորհրդարանի 100րդ նիստին, Մուրատ կ'արձարծէ Հասան Պէլլիի հայկական եկեղեցոյ հարցը: Եկեղեցին հրկիզուած էր Ատանայի կոտորածին ժամանակ: Հասանպէլլիցիներու ջանքերով ան կը վերակառուցուի, բայց ոչ իր նախկին տեղը, այլ՝ մօտակայ բարձունքի մը վրայ: Այդ պատճառով, նահանգապետը քանդել կու տայ նորակառոյց եկեղեցին: Մուրատ խստօրէն դատապարտելով արարքը կ'ըսէ. «*Կուսակալ մը ի՞նչպէս կրնայ եկեղեցին քանդել տալ, մանաւանդ որ կեդրոնէն հրաման զացած էր չքանդելու: Արդեօք կասկածները կը շարունակուի՞ն տակաւին թէ հայերը պիտի ապստամբին եւ եկեղեցին բարձր տեղ մը շինելով անոր մէջ դիրք պիտի բռնեն: Սակայն կասկածը որքան անտեղի, վախն ալ նոյնքան ծիծաղելի է. որովհետեւ թնդանօթին առջեւ ի՞նչ արժէք ունի եկեղեցի մը կամ նոյնիսկ բերդ մը: Ես ամբողջ հայութեան*

անունով կը մերժեմ այդ կասկածը: Ենթադրելով նոյնիսկ որ հայերը այս եկեղեցին բարձր տեղ մը շինած են՝ ապագայ պատահականութեան մը առջեւ պաշտպանուելու համար, պէ՞տք է զանոնք անպատասպար թողուլ ասանկ պատահականութեան մը առջեւ: ...Ես այս եկեղեցիին քանդումին դէմ կը բողոքեմ ոչ թէ անոր համար որ հայ եմ, այլ որովհետեւ այն կարծիքը ունիմ թէ աղօթատեղի մը, ըլլայ մզկիթ, ըլլայ սինագոգ թէ եկեղեցի, մարդու մը հրամանով չի կրնար քանդուիլ եւ յետոյ, աղէկ բան չէ ժողովուրդի մը կրօնական զգացումներուն հետ խաղալ»¹¹⁵:

1911 Սեպտեմբերին, «Պատրիարքարանը ստոյգ աղբիւրէ տեղեկացած է թէ Ատանայի որբերուն եւ այրիներուն յատկացուած 10.000 ոսկին ջնջուած է ներքին գործոց նախարարութեան պիտճէէն՝ ինսպեկտիւրին ընելու համար, մինչդէռ իսլամ գաղթականներու զետեղման յատկացուած գումարը ամբողջովին պահուած է: Այս լուրը ինքնին բաւական ճնշող է»¹¹⁶: Իր սկզբնական ձեւին մէջ այդ գումարը 100.000 էր, բայց կ'իջեցուի 20.000ի եւ ապա՝ 10.000ի: Այդ գումարին մեծ մասը կը յատկացուէր «Այրիախնամ» եւ «Որբախնամ» մարմիններուն, որոնց մէջ Մուրատ եւ քոյրը՝ Հայկանուշ աշխուժ գործունէութիւն ունէին: Մուրատ պէտք է այս մասին բան մը մտածէր...: 1912 Յունուար 1ին, Ելեւմտական նախարար Նայիմ պէյ եւ Մուրատ միասին այցելութիւն կու տան նորընտիր պտրիարք Արշարունիին, շնորհաւորելու համար անոր ընտրութիւնը եւ նոր տարին: «Ս. Պատրիարքը ինդրեց որ Ատանայի կարօտեալներուն տարեկան 10.000 ոսկիի նպաստը չզեղչուի այս տարուան ելեւմտացոյցին մէջ: Նախարարը պատասխանեց թէ մոռացութեան արդիւնք պիտի ըլլայ այդ գումարը ելեւմտացոյցին մէջ նշանակուած չըլլալը. ուստի խոստացաւ հարկ եղածը ի գործ դնել, նպաստի այդ գումարը տրուելու համար»¹¹⁷: 10.000 ոսկիի նպաստը կը շարունակուի...:

1912Ի ՕՍՄ. ԵՐԵՄՓՈՒԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ - ԱԻԱՐՏ ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

1912 Յունուարին սուլթանը կը լուծարէ խորհրդարանը եւ նոր ընտրութեանց թուական կը նշանակէ 22 Մարտ-Ապրիլի վերջը¹¹⁸:

Կը ծագի միեւնոյն հարցը. հայերը ի՞նչ ձեւով պիտի մասնակցին ընտրութիւններուն: Նախորդ ընտրութեան

Իթթիհատին հետ բանակցութիւններ վարած էր Պատրիարքարանը: Իթթիհատ խախտած էր իր նախընտրական խոստումները՝ յատկապէս հայ երեսփոխաններու թիւին առնչութեամբ: Ասկէ զատ, անցնող չորս տարիներուն ընթացքին իթթիհատական իշխանութեան հանդէպ մեծ դժգոհութիւններ կուտակուած էին: Հրապարակ եկած էր նաեւ Իթթիհատին ձեռնոց նետող ընդդիմադիր, բաւական զօրաւոր թուացող կուսակցութիւն մը՝ Իթթիլաֆ Վէ Հուրիյէթ (համագործակցութիւն եւ ազատութիւն):

Յունուար 26ին, Արշարունի Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ տեղի կ'ունենայ խորհրդակցական ժողով մը, որուն կը մասնակցին ներկայացուցիչներ Ազգային Ժողովի խմբակցութիւններէն (Կեդրոն եւ Ազատական), Հնչակեան, Դաշնակցական եւ Ռամկավար կուսակցութիւններէն: Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը ներկայացնէ Սուրատ: Ժողովը կ'որոշէ. *«Պատրիարքարանը - Վարչութիւն եւ Ազգ. Ժողով - պաշտօնապէս եւ գործօն կերպով ձեռնպահ կը մնայ ընտրական պայքարին մէջ»*¹¹⁹:

Նախընտրական պայքարը կ'անցնի հայ կուսակցութիւններուն ձեռքը: Այս նոր իրավիճակէն գոհ կը մնան հնչակեաններն ու դաշնակցականները: Դժգոհ կը մնայ Կեդրոն Խմբակցութիւնը: Վերջինս կ'ուզէր ընտրական պայքարի առանցքը դարձնել Պատրիարքարանը: Իր այս ճիգին մէջ, Կեդրոն Խմբակցութիւնը կը յաջողի Ազգային Ժողովին կից ստեղծել «Համազգային Համերաշխութեան Յանձնաժողով»ը, որ բացի Ազգային Ժողովի խմբակցութիւններէն եւ հայ կուսակցութիւններէն, կ'ընդգրկէր նաեւ կաթողիկէ եւ բողոքական համայնքները¹²⁰:

Շուտով կը պարզուի, որ ընտրութիւններուն Հնչակեան Կուսակցութիւնը պիտի շարունակէ Իթթիհատին հանդէպ իր ընդդիմադիր կեցուածքը: Փետրուար 7ին կը կնքուի «Իթթիլաֆ-ՄԴՀԿ Ընտրական Համագործակցութեան» դաշինք: ՀՅԴ կը քննադատէ դաշինքը¹²¹: Իր հերթին, ՀՅԴ հետեւողական մնալով 1909 Սեպտեմբերին կնքուած *«Համագործակցութիւն Իթթիհատ Թերաքքը Կուսակցութեան Ընդհանուր Կեդրոնին Եւ ՀՅԴաշնակցութեան Կ.Պոլսի Պատասխանատու Մարմնին»* համաձայնագրին, Փետրուար 15ին ընտրական դաշինքի մէջ կը մտնէ Իթթիհատին հետ:

Յաջորդող օրերուն, հայ երկու կուսակցութիւնները մամուլով, բեմով եւ ժողովներու ընթացքին կը բացատրեն իրենց դիրքորոշումները: Մարտ 20ին, «Համերաշխական Մարմին»ը, կ'ուզէ տեղական ուժերու հետ դաշինքի մտած կուսակցութիւններէն բացատրութիւն լսել: Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչ Յակոբ Աւետիսեան (Արծրունի) կու տայ իր կուսակցութեան բացատրութիւնը. «*Իթթիհատին գործակցիլ՝ կը նշանակէ սրբագործել անոր քաղաքականութիւնը եւ ըսել իրեն, քու ամբողջ գործերէդ գոհ ենք. շարունակէ ասկէ յետոյ ալ միեւնոյն ուղղութիւնդ: Եւ սա այն տեսակ ատեն մը՝ երբ ոչ մէկ Հայ կրնայ ձեռքը խղճին վրայ դրած ըսել թէ հայութիւնը գոհ է իր ներկայ վիճակէն: Նոյնիսկ իրեն գործակցողները ամէն օր իրենց թերթով կը նկարագրեն գործուած ոճիրներն ու անարդարութիւնները եւ զարմանալի կերպով կը յամառին գործակցիլ իրեն»:* Ապա անդրադառնալով Իթթիլաֆի հետ դաշինքին, Արծրունի կը գտնէ, որ Իթթիլաֆ «*տեսականօրէն, համեմատաբար աւելի յառաջդիմական է*»¹²²: Պոլսոյ հնչակեան օրաթերթ *Նոր Աշխարհ* կը գրէ. «*Իթթիհատը եթէ ուզէր՝ հայ ժողովուրդի վիճակը բոլորովին այլ կը լինէր Հայաստանի մէջ, քան եղաւ: Ու աւելցնենք որ նրա դիրքը այսուհետեւ էլ այն կը լինի, գէթ Հայաստանում, իր խոշոր գծերի մէջ, ինչ որ եղաւ մինչեւ ցարդ: ...Հայաստանի վիճակը սրտին ունեցողը Իթթիհատին պահարակաց քուէ միայն կարող է տալ եւ ոչ թէ գործակցութեան յօժարութիւն,- ու կեզրակացնէ,- հայ ազգի իսկական շահերը կը թելադրեն Իթթիհատի դէմ ըլլալ: Մեր պարտականութիւնը այդպէս հասկցանք եւ նրա համար էլ դիրք բռնեցինք: Թէ որքան հեռատես եղանք ապագան ցոյց կը տայ...»¹²³:*

Ամբողջապէս հակադիր կեցուածք կ'որդեգրէ ՀՅԴն: Դաշնակցութեան Պոլսոյ օրաթերթը՝ *Ազատամարտ* կը գրէ. «*Այս երկրին սահմանադրութեան իսկապէս նեցուկ ըլլալիք եւ վստահելի պետական կուսակցութիւնը՝ հակառակ իր ծանօթ այլեւայլ թերութիւններուն Իթթիհատ-թերաքքըն է*»¹²⁴: ՀՅԴի կողմէ Սկիւտարի մէջ կազմակերպուած ընտրական հաւաքին, Դաշնակցութեան յայտնի դէմքերէն Վռամեան, իր ելոյթին ընթացքին «*թուելէ վերջ Իթթիհատին գնահատելի կողմերը, ըսաւ թէ մեր շահը կը պահանջէ որ այս երկրին սահմանադրական կեանքը ամրապնդուի, երկիրը խաղաղի եւ մեր ժողովուրդը իր*

քայքայուած կեանքը վերաշինէ եւ միայն Իթթիհատն է որ կրնայ ապահովել մեզ՝ ի նպաստ մեր այս ձգտումներուն»¹²⁵: Իսկ Գում Գափուի հաւաքին, Ջօհրապ կը գտնէ, որ Իթթիհատ-ՀՅԴ դաշինքը «քաղաքական իմաստութեան մէկ գեղեցիկ արտայայտութիւնն է»¹²⁶:

Տատանողական, անակգրունք կեցուածք կ'որդեգրէ Կեդրոն Խմբակցութիւնը: Ան կը փորձէ համաձայնութեան գալ Իթթիհատ-ՀՅԴ դաշինքին հետ. այս նպատակին համար անոր նուազագոյն պահանջքը կ'ըլլայ, որ իր թեկնածուն՝ Մինաս Չերազը, այս դաշինքին կողմէ ընդունուի որպէս Պոլսոյ շրջանի թեկնածու: Միւս կողմէ ան բարեկամական յարաբերութիւններ կը պահէ Իթթիլաֆ-ՄԴՀԿ դաշինքին հետ, այն մտասուեռումով, որ եթէ առաջին տարբերակը չյաջողի, դիւրութեամբ կարելի ըլլայ միանալ երկրորդ դաշինքին:

Երկար ու դարձարձիկ խօսակցութիւններէ յետոյ, Մարտ 19ին կը կնքուի ՀՅԴ-Կեդրոն Խմբակցութիւն համաձայնագիրը, որուն առաջին կէտին մէջ կ'ըսուի.

«Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինը Պ. Մինաս Չերազի Երեսփ. ընտրութիւնը պիտի յաջողցնէ ռեւէ վայրէ մը, Կ. Պոլսոյ Երեսփ. Ընտրութենէն առաջ»¹²⁷: (Կեդրոն Խմբակցութիւնը կը պնդէր Պոլսոյ վրայ, որովհետեւ ան Պոլիսէն դուրս ընտրազանգուած չունէր եւ այլ վայրերու Բ. կարգի ընտրողներուն մէջ դժուար թէ վստահելի ընտրող մը ունենար):

Մարտ 26ի «Համերաշխական»ի ժողովին կը քննարկուի թեկնածուներու հարցը: «Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները, յատենի ժողովոյ, բացարձակ կերպով յայտարարեցին թէ Չերազի ընտրութիւնը չէ կրցած յաջողիլ, քանի որ Իթթիհատը հակառակ իր խոստումին, 13 այթոռէ աւելի չի տրամադրեր Հայոց, եւ թէ այս այթոռներու թեկնածուները նախապէս որոշուած են»¹²⁸:

Կեդրոնը իր յարաբերութիւնները ՀՅԴի հետ խզուած կը յայտարարէ: Սա այնքան ալ ձեռնտու չէր Դաշնակցութեան, որովհետեւ ան ակներեւաբար չէր փափաքեր մինակ մնալ Իթթիհատի հետ գործակցութեան մէջ եւ կը փորձէր կարելի եղած չափով շատ հայկական հոսանքներ ու համայնքներ ունենալ իր հետ: Ուստի ան համաձայնութեան կու գայ Իթթիհատին հետ, որ ինք յետս կոչէ Ատանայի իր թեկնածու Ջաքարիա Պզտիկեանին թեկնածութիւնը, ու անոր տեղ առաջադրուի իթթիհատական

թեկնածու մը. փոխարէնը, Ռոտոսթոյէն իթթիհատական թեկնածու Յակոբ Պոյաճեանին տեղ թեկնածու առաջադրուի Չերագ: ՀՅԴ այս համաձայնութեան երկրորդ բաժինէն տեղեակ կը պահէ Կեդրոն Խմբակցութիւնը¹²⁹: Կեդրոնը կ'առարկէ թէ, Պոյաճեան իթթիհատական է եւ Դաշնակցութիւնը իրեն բաժին հասած աթոռներէն է որ պէտք է զիջի՝ եւ ոչ թէ ուրիշին. նաեւ, թէ՛ Պոյաճեան Ազգային Ժողովի Կեդրոն Խմբակցութեան անդամ է «*եւ իրենք չեն ուզեր որ իրենց մէկ ընկերոջմէն աթոռ մը խլելով ուրիշ մէկ ընկերոջ մը տար*»: Վերջապէս ՀՅԴ կը զիջի եւ Ատանայէն Պզտիկեանի փոխարէն կ'առաջադրուի Չերագ: Իթթիհատ Ատանայի իր թեկնածուն յետս չի կոչեր:

Դաշնակցութեան այս զիջումին շուրջ *ժամանակ* թերթը կը կատարէ ուշագրաւ վերլուծութիւն մը. «*Երեսփոխանական ընտրութիւններու առթիւ կատարուած այլազան ու այլանուն ժողովները, իրականին մէջ ոչ մէկ բանի ծառայեցին, բացի հանրաձայնօթ Իթթիհատական կուսակցութեան հացին իւղ քսելէ: ...Եւ գիտէ՞ք որն է այդ աթոռը, որուն զիջում կ'ընէ [Դաշնակցութիւնը]: Վա՛նք արդեօք, չէ. Կարի՛նք՝ բնաւ. հապա՛՛ Գոգանք, այսինքն Միսը, որուն նախորդ անգամ երեսփոխան էր Մուրատ: ...Բայց Դաշնակցութիւնը մէկ քարով երեք թռչուն կը գարնէ, 1. Վիժելու դատապարտուած մէկ գործէն ետ կենայ, Պզտիկեանի թեկնածութիւնը ետ առնելով, 2. Ազգին աչքը մտնել ձրիօրէն, խաբելով որ զիջողութիւն մը ըրաւ Չերագի թեկնածութիւնը դնելով, 3. Գոնէ սա գոհունակութիւնը կ'ունենայ որ չընտրուեցաւ Մուրատ, որ որքա՛ն ալ ընկերվարական, ու Երեսփ. Ժողովի մէջ իրենց համախորհուրդ, եւ սակայն, շատ հաճելի չէ, որովհետեւ հնչակեան է մարդը ու գիտէ՞ք որ դաշնակցականներու համար տանելի չեն բոլոր անոնք որ իրենցմէ չեն, ու չեն կրնար մտածել իրենց պէս»¹³⁰:*

Ատանայի ընտրական հրապարակը կը խճողուի թեկնածուներով: Ընտրական խաղէն զերծ չեն մնար Միսի կաթողիկոսն ու Ատանայի առաջնորդը, որոնք Չերագի կողքին յառաջ կը քշեն իրենց թեկնածուն: *Ազատամարտ* հայ երկու բարձրաստիճան հոգեւորականներուն կատարածը կ'անուանէ «*դաւակցութիւն*»¹³¹: Իթթիհատի թեկնածու Ապտուլլահ Իլմիի կողքին հրապարակը կ'աղմկէ նաեւ իթթիհատական Մատթէոս Նալբանդեանը: Թեկնածուներու այս առատութեան մասին

Ժամանակ կը գրէ. «Ատանայէն Գոգանի հայ երեսփոխանութեան համար թեկնածուները բազմաթիւ էին. բժիշկ ոչ-բժիշկ, փաստաբան ոչ-փաստաբան, պաշտօնեայ ոչ-պաշտօնեայ, վերջապէս քիչ մը լեզուն բերնին մէջ դարձող մէկը [ինք]զինքը Մուրատին յաջորդը տեսնելու մարմաջով բորբոքեցաւ»¹³²:

Հակառակ որ Մուրատ մեծ չափով ապահոված էր Բ. կարգի հայ ընտրողներուն քուէները, ներառեալ՝ Հաճընէն՝ 8 ձայն, Սիսէն՝ 4 ձայն¹³³ եւն., որոշ թիւով հայ քուէներ կը բաժնուին միւս հայ թեկնածուներուն միջեւ: Թուրք եւ այլազգի Բ. կարգի ընտրողներուն մօտ ալ կեդրոնացեալ քարոզչութիւն չի կատարուիր:

1912ի օսմանեան ընտրութիւնները արդի թուրք պատմագրութեան մէջ կը յիշատակուին որպէս «գաւազանի ընտրութիւններ» (*սոփալի սէչիս*) կամ «ծեծի ընտրութիւններ» (*տայաքլի սէչիս*)՝ այնքան շատ էին կատարուած բռնարարքները, ծեծն ու ապօրինութիւնները¹³⁴: Բացառութիւն չի կազմեր Գոգանի շրջանը: «Գոգանցիներու Թուրք Բ. ընտրողներու թուոյն վրայ հրաշքով 12 Բ. ընտրող աւելցաւ, բաղդատմամբ նախորդ շրջանի Բ. ընտրողներու թիւին՝ Հայոց Բ. ընտրողներու թիւը միեւնոյնը մնալով»¹³⁵: Ընտրութիւնները տակաւին չաւարտած, Արշարունի Պատրիարք կ'ընդունի Իթթիհատի հեղինակաւոր դէմքերէն եւ Պոլսոյ երեսփոխան Ահմատ Նեսիմի այցելութիւնը. պատրիարքը անոր կը տեղեկացնէ թէ մինչ այդ ընտրուած հայ երեսփոխաններուն պիտի առաջարկէ հրաժարիլ այդ պաշտօնէն «որովհետեւ իրենք ոչ ազգին ձայնը ոչ ալ իրական թիւը կը ներկայացնեն: Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ Տիգրանակերտէ, Գոգանէ եւ ուրիշ տեղերէ ընտրական ապօրինութեանց դէմ Առաջնորդարաններէն պաշտօնական բողոքներ եկած են, որոնց կարելորութիւն չտալ կարելի չէ»¹³⁶:

Հայ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ հոսանքներու ընտրական նեղմիտ քաղաքականութեան եւ Իթթիհատի կատարած գեղծարարութիւններուն պատճառներով, Մուրատի փոխարէն Ատանայի շրջանէն երեսփոխան կ'ընտրուի թուրք իթթիհատական Ապտուլլահ Իլմի պէյը:

Իր աւարտին կը հասնի Մուրատի խորհրդարանական գործունէութիւնը:

Ամփոփելով Մեծն Մուրատի երեսփոխանական գործունեությունը, կրնանք եզրակացնել թե ազգային հարցերով, Մուրատ որպես երեսփոխան խորհրդարանէն ներս թե պետական բարձրաստիճան օղակներու մօտ հանդէս բերած է ա՛յն խիզախութիւնը՝ ինչ որ Պոլսոյ յեղափոխական շարժումներուն ժամանակ եւ Մասնոյ լեռներուն վրայ:

Համապետական հարցերու պարագային, որպէս ընկերվարական, ան պաշտպանած է աշխատաւոր դասակարգին շահերը եւ խորհրդարանին մէջ առաջարկած է օրինագիծեր որոնք այդ օրերուն ամէնէն յառաջդիմական միտքերը կ'արտայայտէին:

Հնչակեան Կուսակցութեան սկզբունքային ընդդիմութիւնը Իթթիհատի հանդէպ, վերջինիս գեղծարարութիւնը 1912ի ընտրութիւններուն եւ արեւմտահայ քաղաքական հոսանքներուն թե կուսակցութիւններուն գործակցութիւնը անոր հետ, պատճառ եղած են որ Մուրատ չվերընտրուի ու չկարենայ շարունակել խորապէս շնորհակալ իր գործունեութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- ¹ Այս կազմակերպութեան մասին Պետրոս Յ. Տեփոյեան կը գրէ. «*Այս խումբը այդ ժամանակի Պոլսոյ ամէնէն գործունէայ եւ եռանդուն խումբն էր*» (Պ. Տեփոյեան, *Միերան Տասնտեան (1863-1945)*, Պէրոյթ, Տպ. Զարթօնք, 1964, էջ 36: Կազմակերպութեան գործունեութեան մասին բաւական մանրամասն անդրադարձած է Յարութիւն Ճանկիլեան իր յուշերուն մէջ՝ *Յիշատակներ Հայկական Ճգնաժամէն* (Կ. Պոլիս, 1913):
- ² Արբահամ Գիւլխանդեան, «Գաղափարական Եւ Յեղափոխական Շարժումները Կ. Պոլսոյ Շրջանին Մէջ», *Հայրենիք*, 1940, Յունուար, թիւ 3:
- ³ Այս մասին տե՛ս՝ Ե. Ճէրէճեան, «Երեք Անտիպ Նամակներ Մեծն Մուրատի Աքսորէն Փախուստին Կապակցութեամբ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԳ., Պէրոյթ 2013, էջ 297-308:
- ⁴ Ստեփան Սապահգիլեան, *Պատասխանատուները*, Բ. տիպ, Պէրոյթ, Տպ. Տօնիկեան, 1974, էջ 200-213:
- ⁵ Նոյն:
- ⁶ *Հնչակ*, 1906 Սեպտ.-Հոկտ., Նոյեմբեր, Մայիս, Յունիս. նաեւ՝ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1906 Օգոստոս, Սեպտեմբեր, նաեւ՝ 1906 Դեկտ. 5, Դեկտ. 12, Դեկտ. 19, Դեկտ. 26, 1907 Յունուար 2, Յունուար 16, Փետրուար 14, Փետրուար 20, Ապրիլ 3, 1908 Փետրուար 12, Մայիս 13, Ապրիլ 15. նաեւ՝ *Լուսաբաց*, 1907 Նոյեմբեր 21, *Ազգ*, 1907 Մայիս 18, 1908 Փետրուար 22, Յուլիս 18. նաեւ՝ *Ռազմիկ*, 1906 Նոյեմբեր 1, Նոյեմբեր 25, Դեկտեմբեր 20. նաեւ՝ *Չայն Հայրենեաց*, 1907 Նոյեմբեր 13, նաեւ՝ *Հայրենիք*, 1907 Օգոստոս 10, Սեպտեմբեր 7 եւ Սեպտեմբեր 14:

- ⁷ *Լուսաբաց*, 1907 Յուլիս 30, Նոյեմբեր 9. նաև՝ *Երկրի Չայն*, 1907 Դեկտեմբեր 23. նաև՝ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908 Փետրուար 5, Փետրուար 12, Փետրուար 19, Մարտ 4, Մարտ 25, Ապրիլ 1, Ապրիլ 8, Ապրիլ 15, Ապրիլ 22, Մայիս 6, Մայիս 13, Մայիս 27, Յունիս 3, Յունիս 10, Յուլիս 1. նաև՝ *Ազգ*, 1907 Ապրիլ 1, Փետրուար 15, Փետրուար 22, Փետրուար 29, Դեկտեմբեր 7, Դեկտեմբեր 28, նաև՝ *Արարատ* 1950 Մայիս 2:
- ⁸ *Երիտասարդ Հայաստան* 1908 Յունուար 8, Փետրուար 5, Փետրուար 12, Փետրուար 19, Մարտ 4, Ապրիլ 15, Մայիս 6, Մայիս 27, Յունիս 24, Յուլիս 1. նաև՝ *Ազգ* 1908 Փետրուար 15, Փետրուար 22, Փետրուար 29, Դեկտեմբեր 2. նաև՝ *Չայն Հայրենեաց*, 1907 Դեկտեմբեր 11. նաև՝ *Հայրենիք* 1908 Փետրուար 1:
- ⁹ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Սեպտ. 16. նաև՝ *Սուրհանդակ*, 1908, Օգոս. 28/10 Սեպտ. «Հնչակեան Կուսակցութիւնը Եւ Իր Դիրքը – Պ. Սապահ Գիւլեանի Հրապարակախօսութիւնը». նաև՝ «Նամակ Թուրքիայից», *Մշակ*, 1908, Սեպտ. 29:
- ¹⁰ *Մ.Ն.* - Այս մասին տե՛ս այս հատորին մէջ՝ այլուր:
- ¹¹ 1913 Սեպտեմբերին, Ռուսանիոյ Քոթաննցա քաղաքին մէջ կը գումարուի ՄՂՀԿԻ 7րդ համագումարը: Համագումարը կ'որոշէ վերադառնալ գործունէութեան յեղափոխական-ընդատակեայ ձեւերուն, կ'որոշէրէ ինքնավար Հայաստանի գաղափարը եւ կ'որոշէ ահաբեկչութեան ենթակել իշխանութեան տիրացած Իթթիհատի եռապետութիւնը: Համագումարի որոշումներուն մասնութենէն ետք, 1914 Սեպտեմբերին, Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին տեղի կ'ունենան շուրջ 120 հնչակեաններու ձերբակալութիւնները: Ձերբակալեալներուն մեծ մասը ազատ կ'արձակուի այն պատճառաբանութեամբ որ անոնք մասնակցած չեն Քոստանցայի ժողովին, տեղեակ կամ համաձայն չեն հոն առնուած որոշումներուն: Ազատ կ'արձակուի նաև Մուրատ: 20 հոգի կը դատապարտուի մահուան ու կախաղան կը հանուի 1915 Յունիս 15ին Պոլսոյ Սուլթան Պայազիտ հրապարակին վրայ (երկու հոգի մահուան կը դատապարտուի ի բացակայութեան):
- ¹² Երուանդ Օտեան մամուլով դիմանկարած է ազգային երեսփոխանները, ներառեալ Մեծն Մուրատը, սակայն չէ անդրադարձած անոր օսմանեան խորհրդանական գործունէութեան (Երուանդ Օտեան, *Մեր Երեսփոխանները Մեր Ազգային Ժողովը (36 Լուսանկարով Եւ 34 Ծաղրանկարով)*, աշխատասիր. Գեորգ Տէր Վարդանեան, Մազաղաթ Հրատ., Երեւան, 1999, էջ 65-68):
- ¹³ Հետեւաբար, օգտագործած ենք այդ շրջանին հրատարակուած հայ մամուլին մէջ լոյս տեսած լրատուական յօդուածները:
- ¹⁴ Վանի մէջ ներկայութիւն էր Արմենական Կուսակցութիւնը, սակայն այս ընտրութեան անոր մասնակցութեան մասին վկայութեան չհանդիպեցանք մամուլին մէջ: 1912ին, սակայն, ան յառաջադրեց իր թեկնածուն:
- ¹⁵ Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, New York, Brill, 1997, էջ 205:
- ¹⁶ Սապահգիւլեան, էջ 315:
- ¹⁷ *Բիւզանդիոն*, 1908, Սեպտ. 8/21:
- ¹⁸ *Բիւզանդիոն*, 1908, Սեպտ. 26/8 Հոկտ.:
- ¹⁹ «Օսմ. Երեսփ. Ընտրութեանց Պայքարի Յանձնաժողովի Անդամներուն», *Ժամանակ*, 1908, Նոյ. 27/10 Դեկտ.:

- ²⁰ Արծրունի, «Թղթակցութիւններ-Ուղեւորի Նամակներ (Կ.Պօլսում)», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 25:
- ²¹ Նոյն:
- ²² «Ընտրական Պայքարը Կ[ը]սկսի», *Հայրենիք*, 1908, Մեպտ. 4:
- ²³ «Ընտրութիւնները Ատանայի Մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 18:
- ²⁴ «Գոզանի Ընտրութիւնը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 25:
- ²⁵ «Առաջին Հայ Երեսփոխան Օսմ. Խորհրդարանին Մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 18:
- ²⁶ Նազարէթ Տաղաւարեան (1862, Սբաստիա - 1915, Մեծ Եղեռնի նահատակ): Երիտասարդ տարիքին կը յարի Հնչակեան Կուսակցութեան եւ կը մասնակցի Մեքաստիոյ շրջանի յեղափոխական շարժումներուն ու այդ պատճառով կը բանտարկուի: Խորհրդարանի անդամ կ'ընտրուի վայելելով Հնչակեան Կուսակցութեան Մեքաստիոյ մասնաճիւղին ընտրական նեցուկը (Մուսա, «Մեքաստիա», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Դեկտ. 30): Խորհրդարանական կեանքի սկզբնական շրջանին, ան համաքայլ կ'ընթանայ հնչակեաններուն հետ: Այս պատճառներով շատ մը հեղինակներ զինք կը սեպեն հնչակեան երեսփոխան (Mete Tuncay & Erik Zurcher, "Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923", in Feroz Ahmad, *Some Thoughts on the Role of Ethnic and Religious Minorities in the Genesis and Development of the Socialist Movement in Turkey (1876-1923)*, British Academic Press in Association with the I.B. Tauris Ltd. International Institution of Social History, Amsterrdam, 1994, էջ 18): Տաղաւարեան երիտասարդական շրջանի յեղափոխական գործունէութենէն ետք ընդհանրապէս կը հեռանայ կուսակցական-յեղափոխական կեանքէն:
- ²⁷ *Շամանակ*, 1908, Դեկտ. 5/18:
- ²⁸ Կոմս (Կ. Փափագեան), *Իմ Յուշերը, Բ. Հտր.*, Պէլյուրթ, Տպ. Համազգային, 1952, էջ 92:
- ²⁹ Սապահգիւլեան, էջ 113-114:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ Ahmad, էջ 58:
- ³² «Օսմ. Երեսփ. Ժողովոյ ԾԴ. Նիստը», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 27/9 Ապրիլ: Նկատելի է որ դաշնակցական եւ իթթիհատական հայ երեսփոխաններուն ստորագրութիւնները կը բացակային այս յայտարարութեան տակ:
- ³³ Սոֆթաներ - Կրօնական դպրոցի (*մետրէսէ*) ուսանողներ:
- ³⁴ Բիզանդ Քեչեան, «Գահընկեցութեան Խնդիրը Բարլամէնթին Մէջ - Օսմ. Երեսփոխանք Կը Դատեն Սուլթան Համիտը - Պատմական Օր Սը Ի Սան Սդէֆանօ - Մեր Տեսակցութիւնը Ահմատ Ռիզա Պէյի Հետ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 10/23:
- ³⁵ «Դէպքերու Մանրամասնութիւնները», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 13/26:
- ³⁶ Արծրունի, «Պատմական Օրերը (Պօլիս, 27 Ապրիլ 1909)», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 12:
- ³⁷ *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 15/28:
- ³⁸ Արմէն Մեւան, «Յուշեր Սօսիկ Անցեալէն», *Հայրենիք*, 1931, Թ. տարի, Փետր., թիւ 4(100). նաեւ՝ «Հայ Շրջուն Խումբեր Սկիւտարի Մէջ» եւ «Հայ Քաղաքապահ Զինուորներ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 19:

- ³⁹ *Կոհակ*, 1911, Ապրիլ 3/16. նաև *Արարատ*, 1986 Նոյ. 8. նաև՝ Հրատ, «Անցեալի Յուշեր»:
- ⁴⁰ George Young, *Constantinople*, New York, Barnes & Noble, 1992, էջ 237:
- ⁴¹ «Հայ Կամաւորներ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 15/28:
- ⁴² «Դէպքերու Մանրամասնութիւնները», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 13/26. նաև՝ նոյն, Բ. Քեչեան, «Արիւնալի Բախումներ Երկու Բանակներուն»:
- ⁴³ *Ազատարար Շարժուն Բանակին Յաղթական Մուտքն Ի Կ.Պոլիս*, 1909, Կ. Պոլիս, Տպ. Փափագեան, էջ 163-164:
- ⁴⁴ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակարանը, Ճրդ Հոտր.*, Պէյրուք, Տպ. Համազգայինի Վահէ Սէթեան, 1977, էջ 273-277:
- ⁴⁵ Անդրանիկ Կէնճեան, *Հալածականի Յուշեր 1914-1918*, Մատենաշար Արարատի թիւ 43, Պէյրուք, Տպ. Արարատ, 1964, էջ 39. նաև՝ Կոմս, էջ 110:
- ⁴⁶ «Հայ Կամաւորներ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 12:
- ⁴⁷ Բ. Քեչեան, «Զարդերն Ատանայի Վիլայէթին Մէջ - Բոնատիրութեան Արիւնտուշտ Օրերը Վերսկսած - Համազգային Միաձայն Բողոք Առ Վարչապետ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 6/19:
- ⁴⁸ Նոյն:
- ⁴⁹ *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 10/23:
- ⁵⁰ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 12:
- ⁵¹ Նոյն:
- ⁵² «Կացութիւնը Հաճրնի Մէջ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 10/23:
- ⁵³ Գ. Տէպաճեան, «Չորք-Մարգ[պ]անի Ազատումը - Ականատեսի Պատմութիւն», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 2/15:
- ⁵⁴ Բ. Քեչեան, «Արիւնալի Բախում Երկու Բանակներու», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 13/26:
- ⁵⁵ Կոմս, էջ 118:
- ⁵⁶ *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 21/4 Մայիս. նաև՝ «Մանր Լուրեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909 Մայիս 19:
- ⁵⁷ Յակոբ Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Մատենաշար Այգ թիւ 46, Պէյրուք, Տպ. Այգ, 1964, էջ 504-505. նաև *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 21/4 Մայիս. նաև՝ Սոկրատ Մ. Գեղլօֆեանց, «Մանր Լուրեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909 Մայիս 9:
- ⁵⁸ Կոմս, էջ 119:
- ⁵⁹ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 1/14:
- ⁶⁰ *Բիզանդիոն*, 1909, Յուլիս 9/22:
- ⁶¹ Թէրզեան, էջ 521:
- ⁶² Նոյն:
- ⁶³ Նոյն, էջ 524:
- ⁶⁴ Տեփոյեան, էջ 125-126. նաև՝ Գուրգէն Եազըճեան, *Ապտուլ Համիտ Բ. Կարմիր Մուլթանը. Յարակից Օսմանեան Պատմութիւն Եւ Հաստատութիւններ*, Պէյրուք, Տպ. Սեւան, 1980, էջ 691. նաև՝ Հրանդ Գանգրունի, *Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բոնատիրութեան Դէմ (1890-1910)*, Պէյրուք, Տպ. Տոնիկեան, 1973, էջ 313:
- ⁶⁵ «Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ», «Պաշտօնական Հրատարակութիւնք Ազգային Պատրիարքարանի», 1909-1910 նստաշրջան, էջ 153:

- ⁶⁶ *Բիզանդիոն*, 1910, Նոյ. 10/23:
- ⁶⁷ *Բիզանդիոն*, 1910, Նոյ. 6/19:
- ⁶⁸ Թերզեան, էջ 708:
- ⁶⁹ «Հայ Ազգային Լուրեր», *Բիզանդիոն*, 1910, Յունուար 13/26:
- ⁷⁰ «Զանազան Լուրեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Սեպտ. 16. նաև՝ նոյն, 1909, Յունիս 16:
- ⁷¹ Անահիտ Ասոյեան, «Հայերն Օսմանեան Բանակում ԺՂ. Դարից Մինչև 1918 (Ուրուագիծ)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես*, Հտր. ԲԸ, Պեյրուիթ, 2008:
- ⁷² «Զինուոր Կու տանք Առէք. Տուրք Չենք Տար», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 23/5 Ապրիլ:
- ⁷³ Կոմս, էջ 97:
- ⁷⁴ «Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ», Մ. Մուրատի ելոյթը 1909 Ապրիլ 24 ԺԹ. նիստին. նաև՝ *Բիզանդիոն*, 1910, Մարտ 6/19. «Ազգային Ժողով-Միթինկները Եկեղեցոյ Մէջ, Զինուորագրութեան Խնդիրը, Ընտրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ Չորս Անդամներուն»:
- ⁷⁵ «Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ»..., 1911 Մայիս 6ի նիստին պատրիարք Եղիշէ արք. Դուրեանի ելոյթը, էջ 158:
- ⁷⁶ *Բիզանդիոն*, 1910, Դեկտ. 23/ 1911, Յունուար 5:
- ⁷⁷ *Ազատամարտ*, 1910, Յունիս 8/21: Վանքը ոստիկանական խուզարկութեան ենթարկուած էր առանց Ներքին Գործոց Նախարարութեան հրահանգին:
- ⁷⁸ «Ժողովարկ Խնդիրը Ու ը Մնաց», *Ճամանակ*, 1910 Յունիս 8/21:
- ⁷⁹ *Ազատամարտ*, 1911, Մարտ 10/23:
- ⁸⁰ «Համիտիէ Գունդերը», *Կոհակ*, 1911, Մարտ 13/26:
- ⁸¹ Բ. Քեչեան, «Քրիստոնէից Զինուորագրութիւնը. Ժէօն-Թուրք Ռեժիմին Ծանրակշիռ Սխալը», *Բիզանդիոն*, 1912, Յուլիս 13/26:
- ⁸² «Օսմ. Երեսփոխանական Ժողովի ԻԴ. Նիստը», *Ճամանակ*, 1909, Յունուար 28/10 Փետր:
- ⁸³ «Հայ Գաղթականներն Ու Դատարկապարտներու Դեմ Օրէնքը» (խմբագրական), *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 20/2 Ապրիլ:
- ⁸⁴ «Օսմ. Երեսփ. Ժողովոյ ԽԵ. Նիստը», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 14/27:
- ⁸⁵ «Օսմ. Երեսփ. Ժողովոյ ԾԲ. Նիստը», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 20/2 Ապրիլ:
- ⁸⁶ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով - Կրթական Խնդիրը», *Բիզանդիոն*, 1910, Մայիս 26/8 Յունիս:
- ⁸⁷ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 5/18:
- ⁸⁸ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 14/27:
- ⁸⁹ «Ընկերվարութեան Հարցը Օսմ. Խորհրդարանին Մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Յունիս 16:
- ⁹⁰ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1910, Ապրիլ 14/27:
- ⁹¹ *Ազատամարտ*, 1911, Մայիս 5/18:
- ⁹² *Ազատամարտ*, 1910, Մարտ 8/21:
- ⁹³ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1910, Ապրիլ 8/21:
- ⁹⁴ *Ճամանակ*, 1910, Ապրիլ 14/27:
- ⁹⁵ Բիզանդ Քեչեան, «Կալուածական Տուրքի Վիճարանութեան Առթիւ», *Բիզանդիոն*, 1910, Ապրիլ 10/23:

- ⁹⁶ «Ատենագրությունը Ազգային Ժողովոյ», 1914 Մայիս 16ի նիստը. նաեւ «Ազգային Ժողով - Աղմկալի Նիստ Սը», *Բիզանդիոն*, 1914, Մայիս 17/30:
- ⁹⁷ *Կոհակ*, 1911, Փետր. 13/26:
- ⁹⁸ *Կոհակ*, 1911, Ապրիլ 3/16:
- ⁹⁹ «Անիծեալ Եաւաշ-Եաւաշը», *Ազատամարտ*, 1911, Ապրիլ 11/24:
- ¹⁰⁰ «Աղջիկները Քանի՞ Տարեկանին Պետք Է Ամուսնանան», *Ժամանակ*, 1911, Հոկտ. 20/2 Նոյ.:
- ¹⁰¹ «Օսմ. Խորհրդարանի Ընտրությունները - Ազգ. Երեսփոխաններու Խորհրդակցությունը», *Բիզանդիոն*, 1912, Օգոս. 4/17:
- ¹⁰² «Անատոլուի Քննիչ Մարմինը - Աղմկալի Վիճարանություններ», *Ժամանակ*, 1909, Յուն. 27/9 Փետր.:
- ¹⁰³ Նոյն:
- ¹⁰⁴ *Ժամանակ*, 1910, Մայիս 3/16. նաեւ՝ «Օսմ. Խորհրդարանի Գ. Նստաշրջանի Փակման Առթիւ», *Կոհակ*, 1911, Մայիս 15/28:
- ¹⁰⁵ *Բիզանդիոն*, 1910, Յուլիս 7/20:
- ¹⁰⁶ Ն., «Հայ Երեսփոխաններուն Յիշատակագիրը Անատոլուի Արեւելեան Նահանգներուն Մէջ Անդորրությունն Ու Արդարությունը Ապահովելու Միջոցներու Մասին», *Ազատամարտ*, 1911, Դեկտ. 16/29: «Յիշատակագիրը» իր ամբողջական ձևին մէջ տես՝ Ալպերթ Շարուրեանի *Գրիգոր Զօհրապ-Երկերի Ժողովածու-Յաւելեալ Հատոր (Զ)*, Երեւան, Հրատ. ԳԱԹ, 2004, էջ 96-101:
- ¹⁰⁷ «Վարչապետը Եւ Նախարարը Կը Սպառնան Հրաժարիլ Եթէ Հայաբնակ Նահանգներու Անդորրությունը Չապահովուի», *Ժամանակ*, 1911, Դեկտ. 3/16:
- ¹⁰⁸ Նոյն:
- ¹⁰⁹ «Ատենագրությունը Ազգային Ժողովոյ», նիստ Թ., 1912, Օգոստ. 24, Հ. Պոյաճեանի ելոյթը:
- ¹¹⁰ «Կազմություն Հարստահարական Յանձնաժողովոյ», նոյն, նիստ ԺԲ., 1912, Սեպ. 24:
- ¹¹¹ Նոյն, նիստ Զ., 1913, Յունիս 21, Հ. Պոյաճեանի ելոյթը:
- ¹¹² «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1910, Փետր. 1/14. նաեւ Բ. Քեչեան, «Շինծու Չուլումը», նոյն Փետր. 6/19:
- ¹¹³ Նոյն:
- ¹¹⁴ Նոյն:
- ¹¹⁵ «Պատգամաւորական Ժողով», *Ազատամարտ*, 1911, Մայիս 5/18:
- ¹¹⁶ «Ատանայի 10000 Ոսկին Չնջուած Պիտճէն», *Ժամանակ*, 1911, Սեպտ. 10/25:
- ¹¹⁷ «Ազգային Կեանքը», *Արեւելք*, 1912, Յունուար 3:
- ¹¹⁸ 1912ի օսմանեան երեսփոխանական ընտրություններու մանրամասնություններուն մասին տե՛ս մեր՝ «1912ի Օսմանեան Երեսփոխանական Ընտրությունները Եւ Արեւմտահայությունը» աշխատությունը, Պէրոյթ, [Տպ. Գրիգոր Անտոնեան], 2007:
- ¹¹⁹ «Քաղ. Ժողովի Երեկուան Նիստը - Օսմ. Հայ Երեսփոխանները Ի՞նչ Պիտի Ընեն», *Ժամանակ*, 1912, Յունուար 14/27:
- ¹²⁰ *Ազատամարտ*, 1912 Յունուար 20/2 Փետրուար եւ Յունուար 24/16 Փետրուար:
- ¹²¹ *Ազատամարտ*, 1912, Փետր. 9/12:
- ¹²² *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 9/22:

- ¹²³ Մ. Սապահգիլեան, «Փարլամենտական Ընտրությունների Առիթով», *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 24/6 եւ 25/7 Ապրիլ:
- ¹²⁴ *Ազատամարտ*, 1912, Յունվար 27/9 Փետր.:
- ¹²⁵ *Ազատամարտ*, 1912, Փետր. 28/12 Մարտ:
- ¹²⁶ *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹²⁷ «Կեդրոնի Համաձայնագիրը», *Տամանակ*, 1912, Ապրիլ 4/17:
- ¹²⁸ «Յայտարարություն Համերաշխական Ժողովի», *Տամանակ*, 1912, Ապրիլ, 5/18:
- ¹²⁹ «Բացարձակ Խզում Կեդրոնի Եւ Դաշնակցութեան Միջեւ - Մինաս Էֆ. Չերազի Երեսփոխանական Աթոռ Մը Իսկ Չի Տրուիր», *Տամանակ*, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹³⁰ Մ. Երեցեան, «Անհամ Խեղկատակություն Մը», *Տամանակ*, 1912, Ապրիլ 23/6 Մայիս:
- ¹³¹ «Թէ Ինչո՞ւ Ատանան Հայ Պատգամաւոր Մը Չկրցաւ Տալ», *Ազատամարտ*, 1912, Մայիս 15/28:
- ¹³² Բժիշկ Մը, «Թէ Ինչպէս Կը Չախտի Ընտրությունը», *Տամանակ*, 1912, Մայիս 7/20.:
- ¹³³ Հայ Մը, «Գոզանի Ընտրութեան Շուրջ», *Տամանակ*, 1912, Մայիս 11/24:
- ¹³⁴ Zurcher, էջ 107-108. նաեւ՝ Ahmed, էջ 103. նաեւ՝ Kayali, էջ 273:
- ¹³⁵ Հայ Մը, «Գոզանի Ընտրութեան Շուրջ», *Տամանակ*, 1912, Մայիս 11/24:
- ¹³⁶ «Հայ Ազգային Լուրեր», *Բիզանդիոն*, 1912, Ապրիլ 20/3 Մայիս:

THE PARLIAMENTARY ACTIVITIES OF
HAMPARTSUM BOYADJIAN (MEDZEN MURAD) (1908-1912)
(SUMMARY)

YEGHIG DJEREDJIAN
jerejianyeghia@hotmail.com

Hampartsum Boyadjian (aka Medzen Murad), is a prominent figure of Armenian national liberation movement. Boyadjian, a leader of the Social Democratic Hinchag Party (SDHP), was born in Hadjin in 1867 and was hanged in Cesaria in 1915. He was elected an MP for the first term of the Ottoman Parliament (1908-1912) after the proclamation of the 1908 Ottoman constitution.

The paper is about the parliamentary activities of Boyadjian, which have not previously been researched.

The author divides Boyadjian's parliamentary activities into stages: a) the factors leading to Murad being elected as an MP; b) Murad's parliamentary activities between March 31/April 13 1908, and the reactionary or counter-revolutionary act and the Adana massacres; c) Murad's stance on mandatory conscription of Christians d) Murad's stance on social, labour and democratic demands; e) Murad's stance on defending Armenian interests; f) the circumstances which stop him being an MP.

The author has extensively used the Istanbul Armenian newspapers of all affiliations of the time. This has enabled him to present a thorough picture of Murad's parliamentary performance.